

Research Paper

Political Development in Contemporary Iran: An Experimental Test in Explaining the Relationship between Religiosity and Political Culture (Case Study: Tehran City)

Mahdi Mirzaei¹ *Hooshang Nayebi²

1. Assistant Professor of Department of Social Sciences, University of Imam Ali
2. Associate Professor of Department of Sociology, University of Tehran

DOI: [10.22034/ipsa.2022.472](https://doi.org/10.22034/ipsa.2022.472)

Receive Date: 05 September 2022

Revise Date: 17 November 2022

Accept Date: 07 December 2022

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Development includes various dimensions such as economic, cultural, social, and human. Political development is also one of the aspects of development and it may be said that in order to achieve all-round development in most societies, first of all, the existence of political development is necessary. Among the various factors influencing political development, this research emphasizes the factor of religion and its smaller behavioral level, i.e., religiosity - due to the religiousness of the Iranian society and government, and of course, the contradictory results in the effect of religiosity on political culture. The current research has dealt with the relationship between religiosity and political culture at a smaller level in the field of religion and politics. Political culture can be influenced by several factors such as: economic-social development (Inglehart, 1994 and 2010), transformation in the power structure (Bashiriyeh, 2001 and 2002), economic, cultural and social development Rostow, 1960); Saree al-Qalam, 2001 and 2007), religion (Lipset, 1964 and Inglehart, 2008) and...

This article seeks to answer the question that how can the relationship between the type and amount of religiosity and political culture be explained. And what effect does the type of understanding and reading of religion and political culture have on determining the relationship between religiosity and political culture? And what effect does religiosity have on determining political culture?

The research hypotheses are formulated as follows:

-The type of religiosity has an effect in determining the type of political culture. In such a way that the type of strict religiosity leads to a strict political culture, and conversely, the type of tolerant religiosity leads to a tolerant political culture and moderate religiosity also leads to a moderate political culture.

-The level of religiosity has an effect in determining the type of political culture. In such a way that with the increase in religiosity, the type of political culture of people moderates.

*** Corresponding Author:**

Mahdi Mirzaei, Ph.D.

E-mail: ma.mirzaei@ut.ac.ir

Methodology

The method used in this research is survey. The statistical population of this research is 8154051 people of Tehran according to the census of 2010. The sample size was determined based on Cochran's formula of 384 people who were selected by stratified sampling method. Data analysis was done using Amos software and structural equation model and path analysis. To check the validity of the items, two methods have been used: referring to previous researches and face validity and construct (experimental) validity. Cronbach's alpha for items of type of religiosity, degree of religiosity and type of political culture is 0.72, 0.79 and 0.75 respectively, which indicates the appropriate reliability of these items.

Results and Discussion

The majority (62.9 percent) of people has a moderate political culture, and the total average score also shows a moderate political culture.

The overwhelming majority (96.3 percent) of people has a high or medium level of religiosity in an almost equal proportion - with a difference of less than one percent - and the average of the total religiosity also shows a high level of religiosity.

The overwhelming majority (85.2 percent) of people has moderate religiosity, and the average of the total type of religiosity (1.9) also shows moderate religiosity.

The statistics of the model which can be seen in the table below show the appropriate fit of the model. Regarding the significance level of the chi-square test (P), it should be said that since this statistic is affected by the sample size, provided that the RMSEA statistic is significant, the chi-square statistic is not significant (with a P value less than 0.05), especially in the sample size. The above values are not so worrying. The independent variables have been able to explain 65% of the variance of the dependent variable (political culture). The elimination of the direct relationship between the level of religiosity and the type of political culture has been mentioned due to the weak and non-significant relationship between the two variables, which indicates the disconfirmation of the relationship between the level of religiosity and the type of political culture in this research.

Coefficients related to Amos models

model Coefficients	R2	X2/DF < 3	CFI > 0/9	P > 0/05	RMSEA < 0/08
Total	·/۶۵	۲/۰۶۹	·/۹۴۰	·/۰۰۰	·/۰۶۴

Conclusion

The basic result of this article is that political culture as one of the main dimensions of political development in different societies that is affected by religion - and especially in Iran where a religious system is in power and the importance of religion is much more important - at the intellectual level is very much affected by It is the style or type of religiosity of people. Therefore, for the development of political culture, in order to achieve political development, there is an essential need to pay attention to readings and interpretations or religious readings, and until the duty of reading and understanding is not determined from religion and moderate readings do not result from religiosity, political culture will also move towards Moderation will not progress, and therefore

political development will progress slowly, if not impossible.

Keywords: Political Development, Degree of Religiosity, Type of Religiosity, Type of Political Culture, Reading and Understanding.

References

- Afshani, Seyed Alireza; 2001; Examining how political tolerance in student organizations; *Master's Thesis of Sociology*, Allameh Tabatabai University.
- Ahmadi; Yaqub; 2008; The degree of democratization of political culture among the citizens of Sanandji and the factors affecting it; *Doctoral dissertation of Sociology*, University of Isfahan.
- Alam, Abdul Rahman; 1995; "Understanding political culture"; *Foreign policy*, 9th year, 4th year, winter.
- Almond Gabriel A. and Sidney Verbal; 1963; *Civil Culture*; Princeton: Princeton University Press.
- Almond, G.A.;1956; "comparative political systems"; *Journal of politics*; 18.
- Almond, Gabriel, and Binjam Powell, Jr.; 1996; "Political socialization and political culture"; *Journal of Political-Economic Information*; Translated by Alireza Tayeb; Bahman and Isfand, No. 113 and 114.
- Barrie, Oxford, et al; 1997; *Politics; An introduction*, Rutledge, London, New York.
- Bashiriyah, Hossein; 2001; *obstacles to political development in Iran*; Tehran: Gam no.
- Bashiriyah, Hossein; 2002; *An introduction to the political sociology of Iran, the period of the Islamic Republic*, Tehran: Negah Moaser.
- Bayatrizi, Reza; 2000; Investigating factors affecting the political culture of Tehran University students; *Master's Thesis of Sociology*, Shiraz University.
- Busch, Beverly.G; 1998; *Faith, Truth, and Tolerance: Religion and Political Tolerance in the United States*; dissertation for the Degree Doctor of Philosophy (political science); University of Nebraska, Lincoln.
- Cohen, Bruce; 2002; *Principles of Sociology*; Translated by Gholam Abbas Tusli and Reza Fazel; 13th edition, Tehran: Samt.
- De Vaus, D. A 2006; *Surrveys in social research*; Translated by Hoshang Naibi, Ch7, Tehran: Ni.
- Diamond, Larry;1994; *Political Culture and Democracy in developing country*; united state, Ivne publishers inc.
- Eisenstein.A, Marie; 2006; "Rethinking the Relationship between Religion and Political Tolerance in the US"; *Polit Behav* ; 28:327-348.
- Farzanehfar, Hossein; 2004 A; tolerance in the political thought of Islam; *political science doctoral thesis*; Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.

Farzanehfar, Hossein; 2004 B; "Tolerance in the political thoughts of Islam"; *Journal of Islamic Studies*; Faculty of Literature and Human Sciences, Birjand University, No. 63.

Garcia-Rivero Carlos, Hennie Kotzé and Pierre Du Toit; 2002; "Political culture and democracy: The South African case"; *Politikon: South African Journal of Political Studies*, 29:2.

Gharib, Hossein; 2003; "Boundaries of tolerance and tolerance in Islamic political thought, Khurshid Shahadah Conference"; *Proceedings of the 8th Conference on the Study of Imam Hussain's (A.S.) Life Dimensions*; Tehran: Imam Hossein (AS) University.

Giddens, Anthony; 2005; *Sociology*; Translated by Manouchehr Sabouri; 15th edition, Tehran: Ney.

Glock, Charles Y. & Rodney Stark; 1965; *Religion and Society in Tension*; Chicago: Rand McNally & Company.

Golchin, Masoud; Mojgan Haqkhah and Farshet Sidi; 2008; "Democratic political culture and factors related to it"; *Journal of the Faculty of Literature and Human Sciences of Khwarazmi University*, Summer, No. 61.

Grant, Z; 1998; *The Borden of diversity promoting multicultural tolerance*; May, 4.

Habibzadeh, Ramin; 2005; Examining types of religiosity among Tehran University students; *Master's thesis*, Tarbiat Modares University.

Haqkhah, Mozghan; 2006; Investigating the democratic political culture and its influencing factors in Tarbiat Moalem University of Tehran in the academic year of 2005-2006; *Sociology master's thesis of Tarbiat Moalem University*.

Himmelfarb, Harold S; 1975; "Measuring religious involvement"; *Social Forces*; Vol. 53, No. 4.

Inglehart, Ronald, Pippa Norris; 2008; *Sacred and common, religion and politics in the world: exploration in religious and non-religious societies of the world*; Translated by Maryam Veter; Tehran: Kavir.

Inglehart, Ronald; 1994; *cultural evolution in advanced industrial society*; Translated by Maryam Veter; Tehran: Kavir.

Inglehart, Ronald; Christian Welzel; 2010; *modernization, cultural change and democracy*; Translated by Yaqub Ahmadi; Tehran: Kavir.

Jahangiri, Jahangir and Fateme Abu Tarabi Zarchi; 2013; "Investigation of the effect of mass media use on the components of students' political culture: a case study of Shiraz University"; *Political science research paper*; No 7, V4, fall.

Kadivar, Mohsen; 2006; "Islam and democracy, compatibility or incompatibility"; *religion*; May, No. 3.

Karpov, Vyacheslav; 1999; "Religiosity and Political Tolerance in Poland"; *Sociology of Religion*, Vol. 60, No. 4, Winter; pp. 387-402.

Lipset, Seymour Martin; 1964. *Religion and Politics in the American Past and Present*. In *Religion and Social Conflict*, edited by R. Lee and M. Marty. New York: Oxford University Press.

Lipset, Seymour Martin; 1981; *Political Man*; Baltimore, John Hopkins.

Mir Mousavi, Seyed Ali; 1996; "Religious foundations and participatory political culture"; *Commentary*, Summer and Fall, Vol. 7 and 8.

Mirzaei, Mehdi and Saeed Moaidfar; 2011; "Study of the comparisons of two models of religiosity and the empirical test of the superior model"; *Knowledge in Islamic University*, Winter, Vol. 15, No. 4.

Mirzaei, Mahdi; 2009; Examining the relationship between religiosity and electoral behavior; *Master's thesis*, Tarbiat Modares University.

Mirzaei, Mahdi; 2011; "Sociological investigation of the level of religiosity of students of Imam Ali University (AS) using a native model"; *Military Management Quarterly*; Vol. 11, No. 42, summer.

Mirzaei, Mahdi; 2017 Sociological explanation of the relationship between religiosity and political culture in Iran; *PhD Thesis*, University of Tehran.

Nikgozar, Abdul Hossein; 1994; *Principles of Sociology*; 4th edition, Tehran: Raizen.

Ogburn, William and Mayer Nimkoff; 1966; *sociology*; Adapted from A. H. Arianpur; Ch2, Tehran: Dehkhoda.

Pie, Lucian; 1991; "Political culture and political development"; Translated by Majid Mohammadi; *Letter of Culture*, Autumn and Winter, No. 5 and 6.

Postic Robert.k; 2007; political tolerance: the effects religion and religiosity; *dissertation for the Degree Doctor of Philosophy (political science)*; Wayne State University, Detroit, Michigan.

Poyafar, Mohammadreza; 2016; Comparative study of religiosity measures; *Master's thesis*, Khwarazmi University (teacher training).

Pye, L.W. and Verba, S.; 1965; *Political Culture and Political Development*; Princeton University Press.

Rafipour, Farmarez; 1999; *excavations and ideas*; 10th edition, Tehran, publishing company.

Raisi Issaabadi, Shahab; 2011; Investigating the impact of religiosity on political culture (case study: Farsan people); *Master's thesis in the field of sociology of*

Mazandaran University.

Rosenbom, Walter; 1975; *Political Culture*; New York: Praeger Publisher.

Rostow, Walt Whitman; 1960; *The Stages of Economic Growth: A non-communist manifest*, Cambridge University Press

Rush, Michael; 2013; *Society and politics: an introduction to political sociology*; Translated by Manouchehr Sabouri; 11th edition, Tehran: Semit.

Saree al-Qalam, Mahmoud; 2001; *Rationality and the future of Iran's development*; Tehran: Center for Scientific Research and Middle East Strategic Studies.

Saree Al-Qalam, Mahmoud; 2016; *Iran's political culture*; Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies.

Shaygan, Fariba; 2016; Examining the relationship between religiosity and political trust; *Doctoral thesis of sociology of Allameh Tabatabai University*.

Shojaizand, Ali Reza; 2005; "A model for measuring religiosity in Iran", *Iranian Journal of Sociology*, Volume 6, Vol. 1.

Shojaizand, Alireza.; 2002; *Secularization in the Christian and Islamic experience*; Tehran: Islam and Iran Recognition Center.

Shojaizand, Alireza; 2008; "The role of religious intellectuals in secularization: prohibition or facilitation"; *Culture Strategy Quarterly*, vol. 1, No. 4.

Shojaizand, Alireza; 2013; *"Religious sources of freedom and justice"*; The fourth meeting of the strategic thoughts of Azadi; Tehran: Strategic Thoughts Meeting Secretariat, p. 199-233.

Shojaizand, Alireza; 2014; *Religion in modern times and context*; Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.

Sills, David; 1972; *International encyclopedia of the social science*; Vol. II, The Macmillan Company and the press New York.

Tessler, Mark; 2002; "Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries"; *Comparative Politics*, Vol. 34, No. 3 .Apr.

Tessler, Mark; 2002; Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries, *Comparative Politics*, Vol. 34, No. 3 (Apr.), pp. 337-354

Williams, Rhys H; 1996; Politics, Religion, and the Analysis of Culture; *Theory and Society*, Dec., 1996, Vol. 25, No. 6 (Dec), pp. 883-900.

Wood, Richard. L; 1999; Religious Culture and Political Action; *Sociological Theory*; Vol. 17, No. 3 (Nov), pp. 307-332.

توسعه سیاسی در ایران امروز: آزمونی تجربی در تبیین رابطه دین‌داری با فرهنگ سیاسی؛ مطالعه موردی شهر تهران

* مهدی میرزائی^۱ هوشنگ ناییبی^۲

۱. استادیار جامعه‌شناسی گروه علوم اجتماعی، دانشکده فرماندهی و مدیریت، دانشگاه امام علی (ع)، تهران، ایران
 ۲. دانشیار جامعه‌شناسی گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: [https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/details/143A86BDE9CC0CD8/18%](https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/details/143A86BDE9CC0CD8/18%20.1001.1.1735790.1401.17.4.4.0)

20.1001.1.1735790.1401.17.4.4.0

چکیده

در این مقاله، یکی از ابعاد اصلی توسعه سیاسی، یعنی فرهنگ سیاسی موردنظر بوده و از بین عوامل گوناگون و تأثیرگذار بر توسعه سیاسی بر عامل دین و سطح رفتاری و خردتر آن، یعنی دین‌داری به دلیل دینی بودن جامعه و حکومت ایران و البته نتایج متناقض به دست آمده درباره تأثیر دین‌داری بر فرهنگ سیاسی - تأکید شده است. فرضیه‌های پژوهش به این شرح است که «نوع دین‌داری بر فرهنگ سیاسی تأثیر می‌گذارد» و «میزان دین‌داری سبب شکل‌گیری فرهنگ سیاسی معتدل می‌شود». این پژوهش به روش پیمایش و به صورت مصاحبه با پرسش‌نامه‌های چندگزینه‌ای انجام شده است. جامعه آماری پژوهش، مردم شهر تهران بوده‌اند که تعداد ۳۸۴ نفر از ۲۲ منطقه تهران به روش نمونه‌گیری احتمالی انتخاب شده‌اند. در تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار آموس، از الگوی معادلات ساختاری و تحلیل مسیر استفاده شد. برپایه نتایج پژوهش، نوع و میزان دین‌داری، به ترتیب به طور مستقیم و غیرمستقیم بر فرهنگ سیاسی تأثیر زیادی دارند. از بین دو فرضیه پژوهش، فرضیه نخست تأیید شد؛ نوع قرائت و فهم از دین و فرهنگ سیاسی، نقش تعیین‌کننده‌ای در تعیین رابطه نوع دین‌داری با نوع فرهنگ سیاسی دارد؛ بنابراین، برای رسیدن به فرهنگ سیاسی توسعه‌یافته و سرانجام، توسعه سیاسی در ایران، لازم است که نوعی دین‌داری معتدل شکل گیرد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۲۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۱۶

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

توسعه سیاسی، میزان دین‌داری، نوع فرهنگ سیاسی، قرائت و فهم

* نویسنده مسئول:

مهدی میرزائی

پست الکترونیک: ma.mirzaei@ut.ac.ir

مقدمه

توسعه، در بردارنده ابعاد گوناگونی از جمله اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، و انسانی است. توسعه سیاسی نیز یکی از وجوه توسعه است و شاید بتوان گفت، برای دستیابی به توسعه همه جانبه در بسیاری از جوامع، در درجه نخست، ایجاد توسعه سیاسی، لازم و ضروری است. به نظر بسیاری از اندیشمندان، توسعه سیاسی، دارای دو بعد سخت و نرم است. بعد سخت، در بردارنده ساختارها و نهادهای دموکراتیک و انتخابات آزاد و رقابتی بوده و بعد نرم توسعه سیاسی، شامل فرهنگ سیاسی توسعه یافته است. مقاله حاضر بر آن است که توسعه سیاسی را در بعد فرهنگ سیاسی تبیین کند. این پژوهش از بین عوامل گوناگون و تأثیرگذار بر توسعه سیاسی، بر عامل دین و سطح رفتاری و خردتر آن، یعنی دین داری به دلیل دینی بودن جامعه و حکومت ایران و البته نتایج متناقض تحقیقات درباره موضوع تأثیر دین داری بر فرهنگ سیاسی- تأکید دارد. رابطه بین دین و سیاست، یکی از موضوع‌های مناقشه برانگیز در حوزه اندیشه سیاسی و دینی است که آشکارا در مجامع علمی و در بین اندیشمندان و آثارشان قابل مشاهده است و پژوهش در این باره در سطح جهان، به ویژه در کشورهای غربی، رواج گسترده‌ای دارد (ویلیامز، ۱۹۹۶؛ بوش، ۱۹۹۸؛ وود، ۱۹۹۹؛ ویچسلاو کارپوو، ۱۹۹۹؛ ایزنشتاین، ۲۰۰۶؛ پوزتیک، ۲۰۰۷)؛ به گونه‌ای که پیشینه پژوهش دانشگاهی درباره آن، در مقایسه با جوامع مذهبی‌ای چون ایران که از قضا بر پیوند این دو مقوله تأکید فراوانی دارند، بسیار بیشتر است؛ به گونه‌ای که این مطلب را با جست و جوی اندکی در تارنماهای علمی و پژوهشی و با مراجعه به کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها، و طرح‌های پژوهشی می‌توان دریافت؛ این در حالی است که در این جوامع، اگر نگوییم همه آن، دست کم دولت‌های حاکم، غیردینی هستند. در ایران نیز پژوهش در این باره پس از پیروزی انقلاب اسلامی افزایش یافته است و طرح‌های پژوهشی ملی، پایان‌نامه‌ها، مقاله‌ها، مجله‌های علمی و پژوهشی، و... خود تأییدگر این مطلب است (بیات‌ریزی، ۱۳۷۹؛ حق‌خواه، ۱۳۸۵؛ شاپگان، ۱۳۸۶؛ احمدی، ۱۳۸۷؛ رئیسی عیسی‌آبادی، ۱۳۹۰؛ جهانگیری و ابوترابی، ۱۳۹۱).

دلیل افزایش پژوهش‌های انجام شده در حوزه دین و سیاست در ایران را می‌توان استقرار حکومت دینی دانست. نظام جمهوری اسلامی با شعارهایی همچون «دیانت ما عین سیاست ماست و سیاست ما عین دیانت ماست»، پیوند محکمی بین دین و سیاست برقرار کرد و بر این اساس، رابطه دین و سیاست، موضوعیت بسیار بالایی یافت. این پژوهش، در پی بررسی

توسعه سیاسی در قالب تأثیرگذاری متغیرهای خردتر نوع و میزان دین‌داری بر فرهنگ سیاسی است. این درحالی است که پژوهشگران و دانشمندان این حوزه، تعریف‌های گوناگونی از فرهنگ سیاسی ارائه داده‌اند (پای، ۱۳۷۰؛ آلموند، ۱۹۶۵؛ پای و وربا ۱۹۶۵). به‌نظر پای، فرهنگ سیاسی، مجموعه سازگار و متناسبی از نگرش‌ها، احساسات، و فهم‌های مسلط کنش‌های سیاسی در هر جامعه‌ای است که یکدیگر را تقویت می‌کنند. وی بر این نظر است که فرهنگ سیاسی، تاریخ‌مند است؛ به‌این‌معنا که هر فرد بر پایه‌ی زمینه تاریخی و آموزش‌هایی که در طول دوران رشد خود می‌بیند، احساسات و معرفت مربوط به سیاست جامعه خود را درونی کرده و براساس آن اقدام می‌کند.

عوامل گوناگونی بر فرهنگ سیاسی تأثیرگذارند که از جمله آن‌ها می‌توان به عامل مذهب، ساخت قدرت، و توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی (اینگلههارت^۱، ۱۳۷۳ و ۱۳۸۹؛ اینگلههارت، ۱۳۸۷؛ بشیریه، ۱۳۸۰ و ۱۳۸۱؛ روستو^۲، ۱۹۶۰؛ سریع‌القلم، ۱۳۸۰ و ۱۳۸۶؛ لپیست، ۱۹۶۴). در دسته‌بندی دیگری، عوامل تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی را می‌توان عوامل جامعه‌پذیری دانست. این عوامل از نظر گیدنز (۱۳۸۴) و کوئن (۱۳۸۱) عبارتند از: خانواده، رسانه، گروه‌های همسالان، و محیط آموزشی. افراد با حضور در انجمن‌ها، گروه‌های مذهبی و سیاسی، احزاب، و باشگاه‌ها، تحت تأثیر هنجارها، ارزش‌ها، قوانین و مقررات نوشته و نانوشته آن‌ها قرار می‌گیرند و شخصیت و ادراکشان درباره محیط، همواره در حال تغییر، تولید، و بازتولید است. این روند، نشان‌دهنده تأثیرگذاری عوامل جامعه‌پذیری سیاسی بر شکل‌گیری نگرش‌ها، ارزش‌ها، رفتارها، و به‌طورکلی، فرهنگ افراد است؛ بنابراین، فرهنگ سیاسی نیز می‌تواند تحت تأثیر همین عوامل جامعه‌پذیری باشد. به‌نظر راش (۱۳۹۱)، آلموند و وربا (۱۹۶۳) نیز بسیاری از عوامل جامعه‌پذیری (خانواده، نظام آموزشی، گروه‌های همسالان، رسانه‌ها، گروه‌های کار، فراغت و مذهبی) در هر جامعه را می‌توان عوامل جامعه‌پذیری سیاسی نیز به‌شمار آورد. در این پژوهش از بین عوامل گوناگون، عامل دین، به‌عنوان عاملی تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی، موردنظر است. عامل دین به‌این‌سبب موضوعیت دارد که حکومت و جامعه ایران، دینی بوده و به‌ویژه حکومت، در طول ۴۳ سال اخیر تلاش کرده است، دین را نه تنها به عرصه سیاسی موردنظر این پژوهش، بلکه به عرصه‌های گوناگون اجتماعی، فرهنگی،

1. Inglehart
2. Rostow

اقتصادی، و انسانی وارد کرده و همه ابعاد زندگی مردم را برپایه دین، ترسیم، هدایت، و درونی‌سازی کند.

مسئله این پژوهش، ریشه در تناقض‌های موجود در نتایج بررسی رابطه دین‌داری و فرهنگ سیاسی دارد. نتایج بعضی از پژوهش‌ها، حاکی از اثر مثبت دین‌داری بر فرهنگ سیاسی بوده است (بوش، ۱۹۹۸؛ کارپوو، ۱۹۹۹؛ عیسی‌آبادی، ۱۳۹۰؛ جهانگیری و ابوترابی، ۱۳۹۱؛ رهبر قاضی و همکاران، ۱۳۹۵) و در مقابل، پژوهش‌های دیگری از اثر منفی دین‌داری بر فرهنگ سیاسی حکایت دارند (افشانی، ۱۳۸۰؛ احمدی، ۱۳۸۷؛ حق‌خواه، ۱۳۸۵؛ رهبر قاضی و همکاران، ۱۳۹۵). شاید بتوان گفت، نتایج متناقض پژوهش‌های انجام‌شده درباره رابطه بین دین‌داری و فرهنگ سیاسی می‌تواند ناشی از بی‌توجهی به نوع فهم و قرائت از دین‌داری و فرهنگ سیاسی باشد؛ به‌عنوان مثال، قرائت سخت‌گیرانه از دین می‌تواند تأثیر منفی‌ای بر فرهنگ سیاسی داشته باشد و قرائت معتدل یا سهل‌گیرانه از دین، سبب اثرگذاری مثبت آن می‌شود. این پژوهش، در پی آن است که تأثیر نوع فهم از دین بر فرهنگ سیاسی را با سنجش رابطه بین این دو متغیر نشان دهد؛ بنابراین، پرسش‌های محوری پژوهش عبارتند از اینکه «چگونه نوع و میزان دین‌داری بر فرهنگ سیاسی تأثیر می‌گذارد؟» و «آیا نوع فهم از دین‌داری و فرهنگ سیاسی، بر تعیین رابطه بین این دو مفهوم تأثیرگذار است؟»

۱. پیشینه پژوهش

بر پایه یافته‌های پژوهش حسین قریب (۱۳۸۲) با عنوان «مرزهای تساهل و مدارا در اندیشه سیاسی اسلام»، تسامح و مدارا در اندیشه سیاسی غرب، با تسامح و مدارا در اندیشه دینی متفاوت است. مدارا در اندیشه سیاسی غرب، هدف است؛ در حالی که در تفکر اسلامی، وسیله و ابزاری برای رسیدن به حقیقت به‌شمار می‌آید.

احمدی (۱۳۸۷) در پژوهش خود با عنوان «میزان دموکراتیزاسیون فرهنگ سیاسی در میان شهروندان سنندجی و عوامل مؤثر بر آن» به این نتیجه رسیده است که فرهنگ سیاسی موجود در بین مردم سنندج، مستعد دموکراسی است و بین متغیرهای رویکرد دینی سکولار و رویکرد متساهلانه قومی در ابعاد سیاسی، فرهنگی، و اجتماعی با فرهنگ سیاسی دموکراتیک، رابطه مثبتی وجود دارد.

رئسی عیسی‌آبادی (۱۳۹۰) در پژوهش خود با عنوان «بررسی تأثیر دین‌داری بر فرهنگ

سیاسی (مطالعه موردی: مردم شهر فارسان)) به این نتیجه رسیده است که دین‌داری بر فرهنگ سیاسی تأثیر مثبتی دارد؛ بر پایه یافته‌های این پژوهش، همه ابعاد دین‌داری به گونه‌ای یکسان بر فرهنگ سیاسی تأثیرگذار نبوده‌اند و ابعاد اعتقادی و عاطفی، در مقایسه با ابعاد دیگر، تأثیر بسیار کمی بر فرهنگ سیاسی داشته‌اند.

رهبان قاضی و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهش خود با عنوان «بررسی رابطه دین‌داری با دو نوع فرهنگ سیاسی مشارکتی و دموکراتیک» به این نتیجه رسیده‌اند که افزایش دین‌داری، سبب تضعیف فرهنگ سیاسی دموکراتیک (بر پایه ارزش‌های غربی) و تقویت فرهنگ سیاسی مشارکتی (بر پایه ارزش‌های اسلامی) می‌شود.

حسن‌زاده و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «واکاوی نقش هویت دینی در گرایش افراد به محافظه‌کاری سیاسی، اقتصادی و فرهنگی (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه‌های اصفهان)» به این نتیجه رسیده‌اند که هویت دینی با محافظه‌کاری اقتصادی، رابطه معناداری ندارد، اما با محافظه‌کاری فرهنگی و سیاسی، به ترتیب، رابطه مثبت قوی و متوسطی دارد.

بر پایه یافته‌های صمیمی و موحدی (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «تأثیر پایگاه، دین‌داری و رسانه بر گرایش افراد به ایدئولوژی اصول‌گرایی» پایگاه اقتصادی-اجتماعی پایین، سبب افزایش گرایش به ایدئولوژی اصول‌گرایی می‌شود و همچنین، افزایش میزان استفاده از رسانه‌های داخلی و خارجی، به ترتیب گرایش به ایدئولوژی اصول‌گرایی را افزایش و کاهش می‌دهد و دین‌داری بیشتر نیز سبب گرایش بیشتر به ایدئولوژی اصول‌گرایی می‌شود.

رهبان قاضی و همکاران (۱۴۰۰) براساس پژوهش خود با عنوان «بررسی رابطه دین‌داری با دو نوع فرهنگ سیاسی مشارکتی و دموکراتیک» به این نتیجه رسیده‌اند که ابعاد عاطفی و مناسکی دین‌داری و دو بعد اعتماد اجتماعی و مشارکت مدنی با رضایت‌مندی سیاسی، رابطه مثبت و معناداری دارند و به‌طورکلی، متغیرهای پژوهش، ۳۵ درصد از واریانس متغیر سیاسی را مشخص می‌کنند.

نتایج پژوهش ملتفت و همکاران (۱۴۰۰) با عنوان «فرا تحلیل مطالعات دین‌داری و مشارکت سیاسی» نشان می‌دهد که بین مشارکت سیاسی و دین‌داری، رابطه معناداری وجود دارد و ابعاد دین‌داری عاطفی، مناسکی، پیامدی، شناختی، و تجربی، به ترتیب، بیشترین تا کمترین تأثیر را بر مشارکت سیاسی دارند.

بر پایه یافته‌های پژوهش ملاح و همکاران (۱۴۰۱) با عنوان «بررسی نقش اعتماد سیاسی

و باورهای دینی در توسعه سیاسی (مورد مطالعه شهرستان بندر گز) «متغیرهای دین‌داری و اعتماد سیاسی، به ترتیب، کمترین و بیشترین تأثیر را بر توسعه سیاسی داشته و توانسته‌اند، ۳۳/۹ درصد از تغییرات توسعه سیاسی را تبیین کنند.

لاری دیاموند (۱۹۹۴) در پژوهش خود با عنوان «فرهنگ سیاسی و دموکراسی در کشورهای در حال توسعه»، در پی کشف ارتباطات پیچیده و متقابل بین باورها، ارزش‌ها، و گرایش‌ها درباره سیاست و ماهیت نظام سیاسی مربوطه بوده است. وی با بررسی داده‌هایی از کشورهای گوناگون، مانند ایتالیا، اسپانیا، پرتغال، فرانسه، انگلیس، آلمان، هلند، تایلند، اروگوئه، کاستاریکا، روسیه، کشورهای اروپای شرقی، و...، بین آموزش و یادگیری سیاسی، الگوهای جامعه‌پذیری، و عوامل اقتصادی-اجتماعی در سطح خرد و کلان با احساس کارایی سیاسی فرد، باور به مشروعیت دموکراتیک، حمایت از دموکراسی، اعتماد به دیگران و نظام سیاسی، و ارزیابی عملکرد نظام سیاسی، رابطه مستقیمی را به دست آورده است.

بوش (۱۹۹۸)، در رساله دکتری خود با عنوان «ایمان، حقیقت و مدارا: دین و مدارای سیاسی در ایالت متحده»، این فرضیه را بررسی کرده است که کسانی که به لحاظ دینی معتقد و پایبند هستند، در مقایسه با افراد دیگر، مدارای سیاسی بسیار کمتری دارند. اما بر پایه یافته‌های پژوهش، این فرضیه تأیید نشد، بلکه آنچه اثر منفی‌ای بر مدارای سیاسی افراد می‌گذارد، ویژگی‌های شخصیتی افراد است، نه دین‌داری قوی.

کارپو (۱۹۹۹)، در پژوهش خود با عنوان «دین‌داری و مدارای سیاسی در لهستان» به این نتیجه رسیده است که به‌طور کلی، دین‌داری مانعی برای تحکیم دموکراسی نیست و سبب تعصب سیاسی نمی‌شود، بلکه خداسالاری است که زمینه‌ساز تعصب و عدم مدارای سیاسی است.

نقدی که به ادبیات پژوهش می‌توان وارد کرد این است که در هیچ‌یک از پژوهش‌های یادشده، به نقش نوع قرائت از دین و فرهنگ سیاسی در تعیین رابطه این دو متغیر، توجه نشده است.

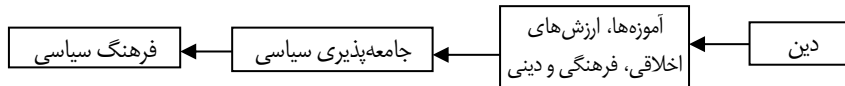
۲. چارچوب نظری پژوهش

چارچوب نظری پژوهش حاضر، مبتنی بر نظریه‌های جامعه‌پذیری سیاسی و دین و دموکراسی است. بر پایه نظریه جامعه‌پذیری سیاسی، عوامل مؤثر بر انگیزه، نگرش، ارزش، و رفتار عبارتند از: محیط آموزشی، نهادها و گروه‌های دینی، رسانه‌ها، احزاب سیاسی، طبقه اجتماعی،

محیط‌های شغلی، خانواده، و گروه‌های دوستان و همالان. این عوامل به سه روش انگیزه‌بخشی، آموزش، و تقلید، بر نگرش و رفتارهای افراد تأثیر می‌گذارند و به بیان روشن‌تر، ارزش‌ها، عقاید، اندیشه، و رفتار افراد، تا حد بسیار زیادی، تحت تأثیر عوامل جامعه‌پذیری هستند. به هر روی، این الگو می‌کوشد، اجتماعی شدن را فرایندی پویا و مداوم (اگرچه نه لزوماً پیوسته) تعریف کند که ممکن است به پابندی به ارزش‌ها و نگرش‌های معینی و همچنین، به تعدیل و تغییر آن‌ها کمک کند؛ بنابراین، اجتماعی شدن ممکن است هم متضمن بازاجتماعی شدن و هم مستلزم تقویت ارزش‌ها و نگرش‌ها باشد. دو متغیر مستقل تجربه و شخصیت فرد، رابطه نزدیکی با فرایند اجتماعی شدن دارند و با متغیرهای دیگر نیز دارای کنش متقابل هستند و سرنودی ادراکی را به وجود می‌آورند که فرد از طریق آن، در برابر پدیده‌ها و انگیزه‌های سیاسی خارجی واکنش نشان می‌دهد و در شرایط مناسب، به فعالیت سیاسی می‌پردازد (راش، ۱۳۹۱، ۱۰۸-۱۰۷؛ آلموند و پاول، ۱۳۷۵، ۲۷-۲۴).

جامعه‌پذیری سیاسی، موجب انتقال و دگرگونی فرهنگ سیاسی یک ملت می‌شود و این راهی است برای انتقال اندیشه‌ها و باورهای سیاسی یک نسل به نسل بعد؛ همان فرایندی که انتقال فرهنگ خوانده می‌شود. جامعه‌پذیری سیاسی در صورتی موجب دگرگونی فرهنگ سیاسی می‌شود که همه شهروندان یا برخی از آنان را به سوی نوع متفاوتی از برداشت یا تجربه سیاست رهنمون سازد (آلموند و پاول، ۱۳۷۵، ۲۳). به نظر آلموند و پاول (۱۳۷۵، ۲۵) تأثیر دین به عنوان یکی از عوامل جامعه‌پذیری سیاسی بر فرهنگ سیاسی، این‌گونه است که ادیان و مذاهب، به دلیل اینکه درون خود آموزه‌ها و ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی‌ای دارند، خودبه‌خود بر عرصه سیاست نیز تأثیرگذار بوده و مسائل سیاسی و همه سیاست‌های عمومی را تحت الشعاع خود قرار می‌دهند. رهبران مذهبی بزرگ، خود را معلمان جامعه دانسته و رهروانشان نیز معمولاً تلاش می‌کنند تا به شیوه‌های گوناگونی همچون آموزش‌های مدرسه، فرزندان و نونهالان را جامعه‌پذیر کرده و از طریق نصایح و اعمال و رسوم مذهبی، نوکیشان را در هر سنی جامعه‌پذیر کنند. می‌توان نتیجه گرفت که نظریه اجتماعی شدن سیاسی، عامل دین را یکی از عوامل اجتماعی شدن دانسته است که از طریق فعالیت‌های گروه‌های مذهبی، سبب اجتماعی شدن سیاسی می‌شود. شکل شماره (۱) نظریه جامعه‌پذیری سیاسی آلموند و پاول، و راش را به‌گونه‌ای مختصر نشان می‌دهد:

شکل شماره (۱). نمایی از نظریه جامعه‌پذیری سیاسی آلموند، پاول، و راش

اینکلهارت و ولزل درباره سازگاری اسلام و دموکراسی دو نظر متفاوت را مطرح کرده‌اند؛ از یک سو، برخی اندیشمندان همچون هانتینگتون در نظریه برخورد تمدن‌ها، اسلام و ارزش‌های آن را با دموکراسی ناسازگار دانسته‌اند و از سوی دیگر، یافته‌های موجود در موج نخست (۲۰۰۱-۱۹۹۹) پیمایش ارزش‌های جهانی، حاکی از این است که مسلمانان به گونه‌ای شگفت‌انگیز و گسترده از دموکراسی حمایت کرده‌اند. (اینکلهارت و ولزل، ۱۳۸۹: ۳۴۷). به نظر تسلر^۱ (۲۰۰۲)، سازگاری دین با دموکراسی، بستگی به تفسیر و فهم از دین دارد. به نظر برخی از اندیشمندان، به ویژه اندیشمندان غربی، اسلام با دموکراسی سازگاری ندارد. آنان بر این نظرند که در حالی که دموکراسی با مواردی همچون رقابت، آزادی، تکثرگرایی، و مدارا سازگار است، اسلام، تشابه و یکسانی اندیشه و پذیرش بی‌قید و شرط اقتدار را ترویج می‌کند؛ بنابراین، نتیجه می‌گیرند که اسلام، ضد دموکراسی است؛ زیرا، حق حاکمیت را برای خداوند به رسمیت می‌شناسد و تنها خداوند را صاحب و منبع اقتدار می‌داند و قوانین دینی، تنها قوانینی هستند که باید بر جامعه مسلمانان حاکم باشند. بر این اساس، به نظر برخی از اندیشمندان، در نهایت، اسلام در قالب یک حکومت توتالیتر بروز می‌کند. به نظر دانشمندان و پژوهشگران، قرائت‌ها و تفسیرهای گوناگونی از آموزه‌ها و قوانین دینی توسط دانشمندان مسلمان ارائه شده است که در میان این تفسیرها، برخی تفسیرهای حمایت‌کننده از دموکراسی و سازگار با آن نیز به چشم می‌خورد. اما در مقابل، دیدگاه‌هایی نیز وجود دارند که تأکید می‌کنند، ادیان (به‌طور کلی)، در بردارنده ارزش‌ها و مفاهیمی همچون آزادی، تحمل مخالف، و نوآوری هستند که نشان‌دهنده سازگاری با دموکراسی است.

دیدگاه‌های متفاوت و متضاد درباره رابطه دین و دموکراسی نشان می‌دهد که در اسلام، مفاهیم سازگار و ناسازگار با دموکراسی وجود دارد؛ بنابراین، اثرگذاری، سازگاری، یا ناسازگاری اسلام با دموکراسی تا حد بسیار زیادی به این نکته بستگی دارد که گزاره‌ها، آموزه‌ها، و مفاهیم دینی توسط چه کسانی و چگونه فهم و تفسیر شوند؛ به عنوان نمونه، شجاعی‌زند بر پایه نوع قرائت و فهم از دین و دموکراسی، نخست، دموکراسی و لیبرالیسم را از هم متمایز دانسته، و دوم

1. Tessler

اینکه اسلام را با دموکراسی سازگارتر می‌داند. آموزه‌های موردنظر شجاعی‌زند (۱۳۸۱؛ ۱۳۸۷؛ ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۴) در اسلام که از لیبرالیسم به دموکراسی نزدیک‌ترند عبارتند از: توصیه به شورا، اجماع، تشخیص عقلا، ملاحظه عرف و مصلحت، حکومت قانون، صلاحیت‌های حاکمان و تفکیک قوا، خوش‌بینی به انسان، اختیار و اکتساب، برادری و برابری، دگرخواهی، و...

اما کدیور (۱۳۸۵) سازگاری یا ناسازگاری اسلام با دموکراسی را با نوع قرائت از اسلام مرتبط دانسته است. وی سه شاخص اصلی (۱) برابری؛ (۲) حق نظارت همگانی؛ (۳) تغییرات قوانین با تصمیم‌گیری عمومی، را از اصول دموکراسی دانسته است که با مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی دموکراتیک کاملاً سازگارند. وی دو قرائت سنتی-تاریخی و نواندیشانه از اسلام را برمی‌شمارد. به نظر او، قرائت یا فهم سنتی-تاریخی از اسلام با ویژگی‌های فرازمانی، ثابت و نامتغیر بودن احکام دینی؛ ناتوانی عقل انسان از درک همه مقاصد عالی احکام شریعت؛ تفاوت شرعی و حقوقی افراد به لحاظ جنسیت، دین و حریت (و بردگی)؛ مجاز نبودن به تغییر دین یا عدم آزادی دینی در موضوع امر به معروف و نهی از منکر؛ انجام آنچه به رضایت خداوند بر آن یقین داریم و شرعاً واجب است؛ کسب رضایت مردم لازم نیست و دست یازیدن به اقدامات فیزیکی مانعی ندارد؛ با سه اصل دموکراسی سازگار نیست و در مقابل، متون و روایت‌های دینی را می‌توان به گونه‌ای نواندیشانه نیز فهم کرد که ویژگی‌های آن، مخالف ویژگی‌های اسلام سنتی-تاریخی است و البته سازگار با اصول دموکراسی. براین اساس می‌توان نتیجه گرفت که قرائت سنتی-تاریخی یا قرائت نواندیشانه به ترتیب، سبب عمل یا دین‌داری سنتی-تاریخی و نواندیشانه می‌شوند که خود می‌توانند فرهنگ سیاسی مقتضی و متناسب با خود را در پی داشته باشد.

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که فهم و قرائت از گزاره‌های کلامی، فقهی، و اخلاقی دین در تعیین فرهنگ سیاسی جامعه دینی تأثیرگذار است و در نتیجه، فرهنگ اقتدارگرایانه مسلط بر جامعه مسلمانان مبتنی بر فهم و تفسیر ویژه‌ای از مبانی دینی بوده است. آنچه دین را با فرهنگ سیاسی مشارکتی سازگار می‌کند، نادیده گرفتن آموزه‌های اسلامی نیست، بلکه تفسیرهای خردباور و عقل‌گرا از آموزه‌ها و شریعت اسلام است که میزان سازگاری دین را با فرهنگ سیاسی مشارکتی افزایش می‌دهد (میرموسوی، ۱۳۷۵، ۱۱۰).

نظریه‌های پرشمار و متنوع درباره موضوع‌های گوناگون دینی، نشان‌دهنده امکان خوانش‌ها و فهم‌های متفاوت از اسلام است که به لحاظ منطقی، هر فهم و قرائتی نیز

الزامات و پیامدهای خاصی دارد. تفسیرها و ادراک‌های گوناگون از دین، خود سبب به وجود آمدن ارزش‌ها، اعتقادات، و ذهنیت‌های افراد می‌شود و پس از تغییر ذهنیت‌ها و ارزش‌ها، نگرش‌ها، اعمال، و رفتار فرد در حوزه‌های گوناگون، از جمله سیاست، تحت تأثیر قرار می‌گیرد.

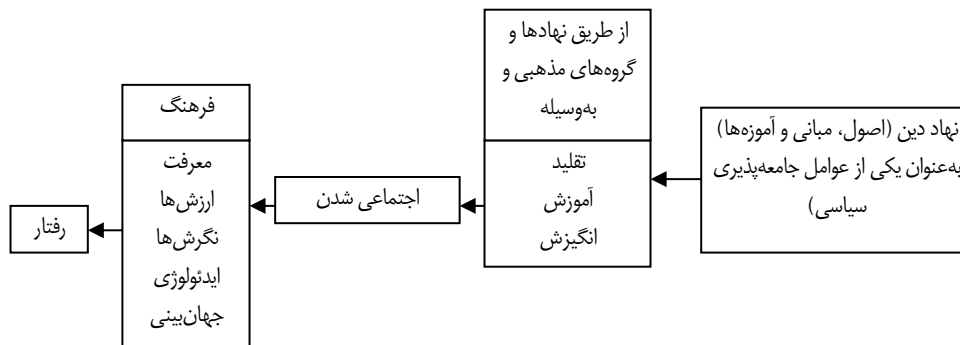
بنابراین، در جامعه دینی ایران نیز عامل دین و دین‌داری در تعیین نوع فرهنگ سیاسی بسیار تأثیرگذار است و رابطه این دو متغیر نیز بستگی به نوع فهم و خوانش از دین و فرهنگ سیاسی دارد. به گونه‌ای که خوانش‌های یکسان یا نزدیک از دین و فرهنگ سیاسی موجب رابطه مثبت، و خوانش‌های ناهمسان غیرمشابه سبب رابطه منفی خواهند شد. به بیان روشن‌تر، نوع دین‌داری سختگیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه بر پایه نوع فهم از دین به ترتیب منجر به شکل‌گیری فرهنگ سیاسی سختگیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه بر حسب نوع فهم و شناخت از فرهنگ سیاسی می‌شود.

جدول شماره (۱). رابطه نوع دین‌داری و فرهنگ سیاسی بر حسب نوع قرائت

دین‌داری	فرهنگ سیاسی		
سختگیرانه	-	معتدل	تساهل‌گرا
معتدل	-	+	-
تساهل‌گرا	-	-	+

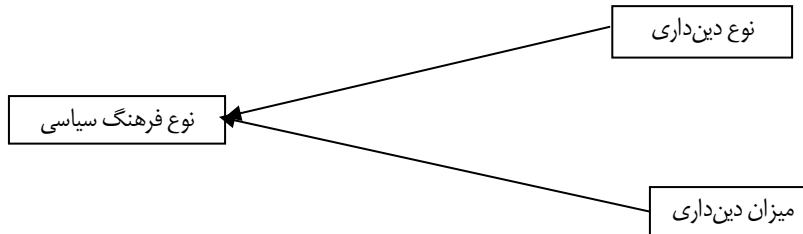
بر پایه نظریه‌های ارائه شده می‌توان الگوی نظری پژوهش را در قالب شکل شماره (۱) نشان داد.

نمودار شماره (۱). الگوی نظری پژوهش

بر پایه الگوی نظری می‌توان الگوی عملیاتی پژوهش را به شکل زیر ترسیم کرد.

شکل شماره (۲). الگوی عملیاتی پژوهش

بنابراین، فرضیه‌های اصلی پژوهش عبارتند از:

- نوع دین داری بر تعیین نوع فرهنگ سیاسی تأثیرگذار است؛ به گونه‌ای که دین داری سختگیرانه منجر به فرهنگ سیاسی سختگیرانه و برعکس دین داری تساهل‌گرایانه، منجر به فرهنگ سیاسی تساهل‌گرایانه، و دین داری معتدل نیز منجر به فرهنگ سیاسی معتدل می‌شود.
- میزان دین داری بر تعیین نوع فرهنگ سیاسی تأثیرگذار است؛ به گونه‌ای که با افزایش میزان دین داری، فرهنگ سیاسی افراد، معتدل می‌شود.

۳. روش پژوهش

جامعه آماری این پژوهش، مردم شهر تهران به تعداد ۸۱۵۴۰۵۱ بر پایه سرشماری سال ۱۳۹۰ بوده‌اند و حجم نمونه، بر پایه فرمول کوکران (رفیع‌پور، ۱۳۷۸، ۳۸۳) ۳۸۴ نفر برآورد شد. روش نمونه‌گیری این پژوهش، احتمالی طبقه‌بندی است (دواس، ۱۳۸۵؛ رفیع‌پور، ۱۳۷۸) و تجزیه و تحلیل اطلاعات با استفاده از نرم‌افزار آموس^۱ و به کمک الگوی معادلات ساختاری و تحلیل مسیر انجام شده است.

اعتبار گویه‌ها با روش‌های مراجعه به پژوهش‌های پیشین و اعتبار صوری و اعتبار سازه بررسی شد. پایایی گویه‌ها بر پایه آلفای کرونباخ برای گویه‌های نوع دین داری، میزان دین داری، و نوع فرهنگ سیاسی به ترتیب برابر با ۰/۷۲، ۰/۷۹، و ۰/۷۵ است.

در روش اعتبار سازه (تجربی)، نتایج پژوهش با داده‌های متقن، شبهه‌ناپذیر، و اثبات‌شده مقایسه می‌شود (ساروخانی، ۱۳۸۳، ۲۸۷). اگر نتایج پژوهش موردنظر با نتایج پژوهش‌ها و داده‌های اثبات‌شده پیشین همسو باشد، آنگاه گویه‌های پژوهش موردنظر دارای اعتبار خواهند بود. در این پژوهش از رابطه بین دین داری و جنسیت استفاده کرده‌ایم. به وسیله پیوند تفاوتی

1. AMOS

بین جنسیت و دین‌داری، این مسئله را بررسی می‌کنیم که آیا همسو با نتایج پژوهش‌های معتبر انجام‌شده در حوزه دین‌داری (اسواتز^۱، ۱۹۹۴؛ بیت‌هالامی و آرچیل^۲، ۱۹۹۷؛ میلر و استارک^۳، ۲۰۰۲؛ جرمی^۴، ۲۰۰۴؛ لیزاردو و کولت^۵، ۲۰۰۶؛ سالیانز^۶، ۲۰۰۶، و میرزائی، ۱۳۸۸) که اثبات کرده‌اند که میزان دین‌داری زنان از مردان بالاتر است، سنجه‌های موردبررسی، تفاوت محسوسی را میان دین‌داری زنان و مردان نشان می‌دهند یا نه؟

نتایج حاصل از آزمون T در جدول شماره (۲) نشان می‌دهد، تفاوت معناداری بین دین‌داری زنان و مردان وجود دارد و میانگین دین‌داری زنان از مردان بالاتر است که این یافته، با نتایج پژوهش‌های معتبر در این باره همسویی دارد.

جدول شماره (۲). مقایسه میانگین میزان دین‌داری زنان و مردان با استفاده از آزمون T

سطح معناداری (Sig)	شاخص t	درجه آزادی (df)	تفاوت میانگین دین‌داری	میانگین دین‌داری	
				مردان (n= ۱۷۵)	زنان (n=۱۹۹)
۰/۰۰۱	۳/۲	۳۷۲	۳/۶۹	۶۴/۱۹	۶۷/۸۸

۴. تعریف متغیرها

فرهنگ سیاسی، عبارت است از باورها، نگرش‌ها، ارزش‌ها، ایده‌آل‌ها، احساسات، و ارزیابی‌های افراد از نظام سیاسی و نقش خود این افراد در این نظام سیاسی (دیاموند^۷، ۱۹۹۴، ۷). فرهنگ سیاسی در بردارنده ابعاد: (۱) مدارا (تساهل) سیاسی؛ (۲) برابری؛ (۳) آزادی؛ (۴) اعتماد سیاسی است (آلموند و وربا^۸، ۱۳۶۳؛ دیاموند^۹، ۱۹۹۴؛ سیلنز^{۱۰}، ۱۹۷۲؛ بری^{۱۱}،

1. Swatos
2. Beit hallahmi and Argyle
3. Miller and Stark
4. Jeremy
5. Lizardo and Collet
6. Sullins
7. Diamond
8. Almond and Verba
9. Diamond
10. Sills
11. Barrie

۱۹۹۷؛ گرت، ۱۹۹۸ و اینگلهارت، ۱۳۷۳ و ۱۳۸۹).

۱. فرهنگ سیاسی موردنظر در این پژوهش برپایه نوع قرائت و فهم از فرهنگ سیاسی و کیفیت پابندی به ابعاد آن، دربرگیرنده سه نوع سختگیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه است. همان‌گونه که گفته شد، منظور از سه نوع فرهنگ سیاسی سختگیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه، کیفیت یا چگونگی پابندی افراد به ابعاد موردنظر فرهنگ است؛ به این معنا که افراد در رویارویی با ابعاد فرهنگ سیاسی یا سخت می‌گیرند یا اعتدال را رعایت می‌کنند، یا تساهل‌گرایانه عمل می‌کنند. در فرهنگ سیاسی سختگیرانه، افراد معمولاً در رویارویی با ابعاد فرهنگ سیاسی، زیاده‌روی می‌کنند یا به بیان روشن‌تر، سخت می‌گیرند؛ به عنوان مثال، دامنه آزادی را بسیار محدود می‌دانند و در نقطه مقابل، در فرهنگ سیاسی تساهل‌گرا، دامنه آزادی، محدودیتی نداشته یا محدودیت خیلی کمی دارد. در فرهنگ سیاسی معتدل، افراد در رویارویی با ابعاد فرهنگ سیاسی، میانه‌رو بوده و سعی می‌کنند همواره اعتدال را به عنوان عملی عاقلانه رعایت کنند. در فرهنگ سیاسی تساهل‌گرایانه، برخلاف فرهنگ سیاسی سختگیرانه، افراد در رویارویی با همه ابعاد فرهنگ سیاسی، بسیار سهل‌گیرانه رفتار می‌کنند و همان‌گونه که گفته شد، معمولاً آزادی بی‌حد را در همه ابعاد فرهنگ سیاسی مجاز می‌دانند. فرهنگ سیاسی سختگیرانه و تساهل‌گرایانه، به عنوان دو سر یک طیف در نظر گرفته شده‌اند. همچنین، فرهنگ سیاسی معتدل، به عنوان حد وسط فرهنگ سیاسی سختگیرانه و تساهل‌گرایانه در نظر گرفته می‌شود. تمام گویه‌ها در طیف لیکرت سنجیده شده‌اند. به گزینه‌های پنج‌درجه‌ای «کاملاً موافق»، «موافق»، «بینابین»، «مخالف»، و «کاملاً مخالف» نمره‌های ۵ تا ۱ داده می‌شود. گویه‌های مربوط به برابری زنان و مردان، مخالفان و آزادی، به گونه‌ای معکوس نمره‌دهی می‌شوند. گویه‌های انواع فرهنگ سیاسی در بردارنده ۱۰ گویه است. دامنه نمره‌های نوع فرهنگ سیاسی بین ۱۰ تا ۵۰ خواهد بود. فرهنگ سیاسی سختگیرانه و تساهل‌گرایانه، به عنوان دو سر یک طیف در نظر گرفته شده‌اند. همچنین، دین‌داری معتدل، به عنوان حد وسط دین‌داری سختگیرانه و تساهل‌گرایانه در نظر گرفته می‌شود. هرچه نمره فرد بیشتر شود، دارای فرهنگ سیاسی سخت‌گیرانه‌تر و هرچه نمره فرد کمتر شود، دارای فرهنگ سیاسی تساهل‌گرایانه‌تری خواهد بود و نمره‌های میانی، نشان‌دهنده فرهنگ سیاسی معتدل است.

1. Grant

جدول شماره (۳). معرف‌های ابعاد نوع فرهنگ سیاسی^(۱)

ابعاد	معرف‌ها	گویه‌ها
مدارا	نسبت به آرا و نظرات مخالف	۱. به نظر من در انتقاد از آرا و نظرات شخصیت اول مملکت (رهبری) از جانب مخالفان باید محدودیت قائل بود.
		۲. به نظر من طرح و بیان عقاید و اندیشه‌های مخالف با رهبری در رسانه‌ها ایراد دارد.
برابری	نخبگان سیاسی	۳. به نظر من مقام ولایت فقیه (رهبری) در نظام سیاسی ایران، حق امر و نهی به مردم را دارد.
	زنان و مردان	۴. به نظر من زنان حق دارند در همه عرصه‌ها، از جمله عرصه سیاسی، با مردان برابر باشند.
	مخالفان	۵. به نظر من کسانی که ولایت فقیه را قبول ندارند نیز باید بتوانند پست‌های سیاسی مهم را عهده‌دار شوند.
آزادی	نشر	۶. به نظر من نویسندگان و ناشران حق دارند هر مطلبی را ولو مخالف با ارزش‌های نظام سیاسی ایران، نوشته، نشر و ترویج دهند.
	رفتار و عمل مردم	۷. به نظر من مردم حق دارند در اعمال و رفتارهای خود آزاد باشند و حکومت، حق نظارت بر اعمال و رفتارهای آن‌ها را ندارد.
اعتماد	به نظام بین‌الملل	۸. به نظر من مشکلات اصلی کشور ما نشئت گرفته از مستکبران، از جمله آمریکاست.
	به سیاست‌های نظام	۹. به نظر من باید از نهضت‌ها (جنبش‌ها)ی آزادی‌بخش (مثلاً حزب... لبنان) به هر قیمتی که شده حمایت کرد.
	به نخبگان سیاسی	۱۰. به نظر من تدابیر رهبری در اداره امور کشور قابل اعتماد است.

میزان دین‌داری، میزان تأثیر و تجلی کم یا زیاد دین در ذهن، روان و رفتار فرد است که ابعاد پنج‌گانه معتقد بودن؛ مؤمن بودن؛ اهل عبادت بودن؛ اخلاقی عمل کردن؛ و مشروع بودن را دربر می‌گیرد (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴، ۵۳). از بین الگوهای داخلی، الگوی شجاعی‌زند (۱۳۸۴) به دلیل بومی بودن و هماهنگی بیشتر با شرایط فرهنگی-مذهبی جامعه ایران در مقایسه با الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵، ۱۹۷۰^(۲))، برای تعریف عملی دین‌داری استفاده شده است. معرفی وجوه گوناگون دین برپایه آموزه‌های اسلامی و از این طریق، شناسایی ابعاد و معرفی الگوی دین‌داری، از جمله محورهایی است که در الگوی شجاعی‌زند دیده می‌شود. الگوی میزان دین‌داری پژوهش حاضر، دربردارنده ۲۰ گویه است که از این میان، هریک از دو جنسیت، ۲ گویه ویژه دارند (دو گویه، ویژه مردان و دو گویه نیز ویژه زنان). دامنه نمره‌های دین‌داری بین ۱۸ تا ۹۰ خواهد بود.

جدول شماره (۴). شاخص‌ها، معرف‌ها، و گویه‌های ابعاد میزان دین‌داری

ابعاد و خرده‌ابعاد	معرف‌ها	سنججه‌ها	
اعتقادات (اصول دین)	توحید	۱. برخی از مردم به وجود خدا شک دارند، آیا تابه‌حال برای شما هم پیش آمده است که به وجود خدا شک کنید؟ خیلی زیاد (نمره ۱)، زیاد (۱)، متوسط (۲)، کم (۳)، خیلی کم (۴)، اصلاً (۵)	
	معاد (اعتقاد به حیات و حسابرسی پس از مرگ)	۲. برخی از مردم به معاد و روز قیامت شک دارند، آیا تابه‌حال برای شما هم پیش آمده به روز قیامت و معاد شک کنید؟ گزینه‌ها مشابه پرسش قبلی است.	
	نبوت	۳. برخی از مردم به وجود پیامبران یا هدفشان برای هدایت مردم، شک دارند، آیا تابه‌حال برای شما هم این شک پیش آمده است؟ گزینه‌ها مشابه پرسش قبلی است.	
عبادات (فروع دین)	فردی	۴. برخی از مردم نماز نمی‌خوانند، آیا شما نماز می‌خوانید؟ همیشه و حتی شده بعد از وقت (۵)، اغلب اوقات (۴)، گاهی اوقات (۳)، به‌ندرت (۲)، اصلاً (۱)	
		نماز	۵. خیلی پیش می‌آید که نماز صبح افراد قضا می‌شود، چقدر امکان دارد که نماز صبح شما قضا شود؟ به‌ندرت (۵)، بعضی از روزها (۴)، بیشتر روزها (۳)، تقریباً هر روز (۲)، من اصلاً نماز نمی‌خوانم (۱)
	جمعی	روزه	۶. کم نیستند مردمی که با داشتن سلامت جسمی، به‌دلایلی از جمله گرمای تشنگی، و... در ماه رمضان روزه نمی‌گیرند، آیا شما در ماه رمضان روزه می‌گیرید؟ همیشه و حتی شده بعد ماه رمضان (قضا) یا هر سال ناقص (۵)، اکثر سال‌ها (کامل یا ناقص می‌گیرم) (۴)، بعضی سال‌ها (کامل یا ناقص می‌گیرم) (۳)، به‌ندرت (۲)، اصلاً (۱)
		نماز جماعت	۷. خیلی از مردم در نماز جماعت شرکت نمی‌کنند، شما در صورت وجود موقعیت و شرایط کافی، هر چند وقت یک‌بار در نماز جماعت شرکت می‌کنید؟ همیشه (۵)، اغلب اوقات (۴)، گاهی اوقات (۳)، به‌ندرت (۲)، هرگز (۱)
	حج	۸. بعضی از مردم حج (تمتع) رفتن را قبول ندارند و به حج نمی‌روند، اما من در صورت داشتن شرایط حج، در حج شرکت می‌کنم. کاملاً موافق (۵)، موافق (۴)، بینابین (۳)، مخالف (۲)، کاملاً مخالف (۱)	
اخلاقی عمل کردن (محرمات)	دروغ	۹. به‌جز بعضی مواقع خاص (مثلاً به‌منظور اشتهای دادن بین دو نفر) حاضر به دروغ گفتن نیستم. کاملاً موافق (۵)، موافق (۴)، بینابین (۳)، مخالف (۲)، کاملاً مخالف (۱)	
	غیبت	۱۰. به‌جز بعضی مواقع خاص (مثلاً به‌منظور کمک به حل مشکلی) از شنیدن بدی‌های دیگران پرهیز می‌کنم. گزینه‌ها مشابه پرسش قبلی است.	
شرعیات (فروع دین، واجبات و محرمات)	تکالیف فردی	۱۱. خیلی از مردم در بیرون از خانه آرایش می‌کنند، آیا شما هم در بیرون از خانه آرایش می‌کنید؟ (ویژه زنان) همیشه (۱)، اغلب اوقات (۲)، گاهی اوقات (۳)، به‌ندرت (۴)، هرگز (۵)	
		ظاهر	۱۲. چقدر در بیرون از خانه آرایش می‌کنید؟ (ویژه زنان) خیلی زیاد (نمره ۱)، زیاد (۱)، متوسط (۲)، کم (۳)، خیلی کم (۴)، اصلاً بیرون از خانه آرایش نمی‌کنم (۵)
		ارتباط با نامحرم	۱۳. خیلی از مردم ریش خود را با تیغ می‌زنند، آیا شما هم ریش خود را با تیغ می‌زنید؟ (ویژه مردان) همیشه (۱)، اغلب اوقات (۲)، گاهی اوقات (۳)، به‌ندرت (۴)، هرگز (۵)
	تکالیف جمعی	امر به معروف و نهی از منکر	۱۴. برخی از مردها از جواهرات طلا استفاده می‌کنند، آیا شما هم از دستبند یا انگشتر یا زنجیر طلا استفاده می‌کنید؟ (ویژه مردان) گزینه‌ها مشابه پرسش قبلی است.
		تبری (فروع دین)	۱۵. برخی از مردم با نامحرم دست می‌دهند، آیا شما هم با نامحرم دست می‌دهید؟ گزینه‌ها مشابه پرسش قبلی است.
		تقلید	۱۶. برخی از مردم در تشخیص و انجام تکالیف دینی اهل تقلید نیستند، آیا شما اهل تقلید هستید؟ گزینه‌ها مشابه پرسش قبلی است.
		امر به معروف و نهی از منکر	۱۷. در صورت اقتضای شرایط اهل امر به‌معروف و نهی از منکر هستیم. کاملاً موافق (۵)، موافق (۴)، بینابین (۳)، مخالف (۲)، کاملاً مخالف (۱)
تبری (فروع دین)	۱۸. با آن دسته از دوستان یا فامیل که پایبندی دینی چندانی ندارند، کمتر رفت‌وآمد می‌کنم. گزینه‌ها مشابه پرسش قبلی است.		
ازدواج (تولی و تبری (فروع دین))	۱۹. در انتخاب همسر به ملاک‌های دینی در حد عرف و شرع اهمیت می‌دهم. گزینه‌ها مشابه پرسش قبلی است.		

<p>۲۰. آیا در صورت امکان در جلسه‌های عزاداری و سرور و یا هیئت مذهبی شرکت می‌کنید؟ همیشه (۵)، اغلب اوقات (۳)، (۴)، گاهی اوقات (۳)، به ندرت (۲)، هرگز (۱)</p>	<p>شرکت در مجالس عزاداری و سرور (تولی و فروع تبری (فروع دین))</p>
<p>گفتنی است حداکثر نمره کل دین‌داری فرد ۹۰ و حداقل ۱۸ است.</p>	<p>حداکثر ۵ و حداقل ۱ که از میانگین نمره فرد در چهار شاخص پیشین ابعاد دین‌داری به دست آمده است. در این الگو، همه گویه‌ها در طیف لیکرت سنجیده می‌شوند. در هر گویه به گزینه‌های پنج‌درجه‌ای «کاملاً موافق» تا «کاملاً مخالف» یا «همیشه (یا دست‌کم روزی یک‌بار، به ندرت (برای گزینه نماز صبح))» تا «هرگز (یا اصلاً، من اصلاً نماز نمی‌خوانم و اصلاً بیرون از خانه آرایش نمی‌کنم)». به ترتیب نمره ۱ تا ۵ اختصاص داده شد.</p> <p>شاخص کل (با ۱۸ گویه)</p>

نوع دین‌داری افراد بر پایه نوع قرائت یا فهم (سختگیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه) از دین به سه نوع سختگیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه تقسیم می‌شود. این سه نوع دین‌داری یا به‌طور مستقیم ریشه در فهم یا قرائت خود افراد از دین دارد، یا اینکه عوامل جامعه‌پذیری، این فهم و قرائت را ایجاد کرده و به افراد منتقل می‌کنند. منظور از سه نوع دین‌داری سختگیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه، کیفیت یا چگونگی پایبندی افراد به ابعاد مورد نظر دین‌داری است؛ به این معنا که افراد در رویارویی با ابعاد دین‌داری سخت می‌گیرند، اعتدال را رعایت می‌کنند، یا تساهل‌گرایانه عمل می‌کنند. ابعاد مورد نظر نوع دین‌داری، همان ابعاد میزان دین‌داری شجاعی‌زند هستند که عبارتند از: اعتقادات، عبادیات، اخلاقیات و شرعیات (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴، ۵۳) به گزینه‌های پنج‌درجه‌ای «کاملاً موافق» یا «همیشه» تا «هرگز» یا «کاملاً مخالف»، به ترتیب نمره ۵ تا ۱ داده می‌شود. این نمره‌گذاری برای گزینه‌های دیگر گویه‌ها که گزینه‌های بیشتری را به خود اختصاص داده‌اند نیز رعایت شده است و برای بعضی گویه‌های دیگر، معکوس است. گویه‌های انواع دین‌داری، در بردارنده ۱۵ گویه است. دامنه نمره‌های نوع دین‌داری، بین ۱۵ تا ۷۵ خواهد بود. گفتنی است، دین‌داری سختگیرانه و تساهل‌گرایانه، مانند فرهنگ سیاسی، به‌عنوان دو سر یک طیف در نظر گرفته شده‌اند. همچنین، دین‌داری معتدل، به‌عنوان حد میانی دین‌داری سختگیرانه و تساهل‌گرایانه در نظر گرفته می‌شود. هرچه نمره فرد بیشتر شود، دارای دین‌داری سختگیرانه و هرچه کمتر شود، دارای دین‌داری تساهل‌گرایانه است و نمره‌های میانی، دین‌داری معتدل را نشان می‌دهند^(۳).

جدول شماره (۵). شاخص‌ها، معرف‌ها، و گویه‌های ابعاد نوع دین‌داری

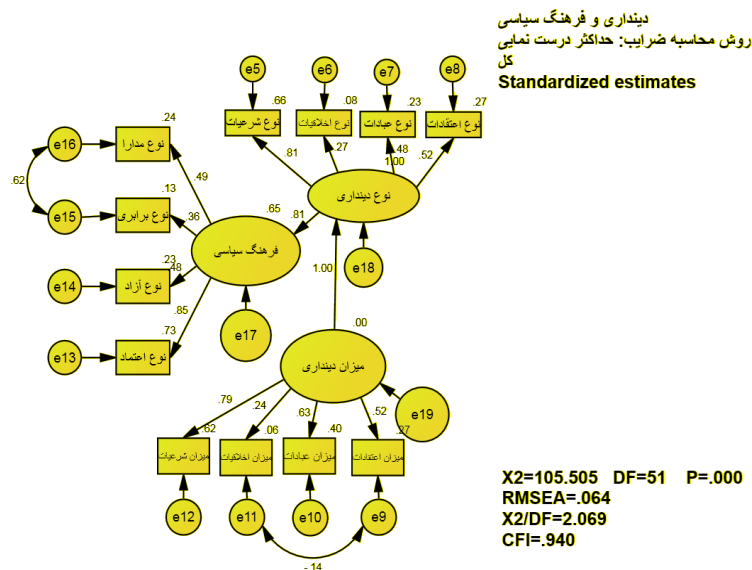
ابعاد و خرده ابعاد	معرف‌ها	سنججه‌ها
اعتقادات	اعتقاد به شفاعت ائمه	۱. شفاعت ائمه، کلید پاک شدن و بخشودگی گناهان است. ۱. کاملاً موافق (نمره ۵)؛ ۲. موافق (۴)؛ ۳. بینابین (۳)؛ ۴. مخالف (۲)؛ ۵. کاملاً مخالف (۱)
	اعتقاد به کفایت دین	۲. متن قرآن و کتب اسلامی (نهج‌البلاغه، مفتاح‌الجنان و...) حلال مشکلات جوامع است. گزینه‌ها مشابه پرسش قبلی است.
عبادات	فردی	۳. نماز را حتماً باید اول وقت بخوانم. ۱. همیشه (نمره ۵)؛ ۲. اغلب اوقات (۳)؛ ۳. گاهی اوقات (۱)؛ ۴. هرگز (۱)؛ ۵. من اصلاً نماز نمی‌خوانم (۱) ۴. آیا روزه مستحبی می‌گیرید؟
	جمعی	۱. هفته‌ای چند روز (نمره ۵)؛ ۲. هفته‌ای یک روز (۴)؛ ۳. بعضی از هفته‌ها (۴)؛ ۴. بعضی از ماه‌ها (۳)؛ ۵. به‌ندرت (۲)؛ ۶. هرگز (۱) ۵. من باید در نماز جماعت شرکت کنم. ۱. همیشه (نمره ۵)؛ ۲. اغلب اوقات (۳)؛ ۳. گاهی اوقات (۱)؛ ۴. هرگز (۱)؛ ۵. من اصلاً نماز نمی‌خوانم (۱) ۶. در اعتکاف شرکت می‌کنم.
اخلاقی عمل کردن	دروغ	۱. همیشه (۱)؛ ۲. اغلب اوقات (۱)؛ ۳. گاهی اوقات یا به‌ندرت در موارد خاص (مثلاً برای آشتی دادن بین دو نفر) (۳)؛ ۴. تحت هیچ شرایطی دروغ نمی‌گویم (۵) ۷. آیا شما در زندگی و ارتباط با دیگران دروغ می‌گویید؟
	غیبت	۸. آیا از خطای دیگران در حق خود می‌گذرید؟ ۱. همیشه (۱)؛ ۲. اغلب مواقع (۳)؛ ۳. گاهی اوقات (۵)؛ ۴. به‌ندرت (۵)؛ ۵. هرگز (۵) ۹. آیا اجازه می‌دهید کسی در حضور شما عیب فرد دیگری را بازگو کند؟ ۱. همیشه (۱)؛ ۲. اغلب اوقات (۱)؛ ۳. گاهی اوقات یا به‌ندرت در موارد خاص (مثلاً به‌منظور کمک به حل مشکلی) (۳)؛ ۴. در هیچ شرایط و منظوری اجازه نمی‌دهم (۵) ۱۰. ارتباط با نامحرم به هر شکلی، از نظر من ممنوع است.
تکالیف فردی	ارتباط با نامحرم	۱. کاملاً موافق (نمره ۵)؛ ۲. موافق (۴)؛ ۳. بینابین (۳)؛ ۴. مخالف (۲)؛ ۵. کاملاً مخالف (۱)
	تقلید	۱۱. من در امور زندگی از مراجع و علمای دین الگو می‌گیرم. ۱. خیلی زیاد (نمره ۵)؛ ۲. زیاد (۴)؛ ۳. متوسط (۳)؛ ۴. کم (۲)؛ ۵. خیلی کم (۱)؛ ۶. اصلاً الگو نمی‌گیرم (۱)
تکالیف جمعی	امر به معروف و نهی از منکر	۱۲. من باید خانواده خود را امر به معروف و نهی از منکر بکنم و این یک تکلیف شرعی است. ۱. کاملاً موافق (نمره ۵)؛ ۲. موافق (۴)؛ ۳. بینابین (۳)؛ ۴. مخالف (۲)؛ ۵. کاملاً مخالف (۱)
	ازدواج	۱۳. شرط من برای رفت‌وآمد با دوستان یا فامیل این است که مذهبی باشند. ۱. خیلی زیاد (نمره ۵)؛ ۲. زیاد (۴)؛ ۳. متوسط (۳)؛ ۴. کم (۲)؛ ۵. خیلی کم (۱)؛ ۶. اصلاً نباید مذهبی باشد (۱)
شاخص کل (با ۱۵ گویه)	شرکت در مجالس عزاداری و سرور	۱۴. فرد مورد انتخاب من برای ازدواج مذهبی است یا خواهد بود. ۱. خیلی زیاد (نمره ۵)؛ ۲. زیاد (۴)؛ ۳. متوسط (۳)؛ ۴. کم (۲)؛ ۵. خیلی کم (۱)؛ ۶. اصلاً نباید مذهبی باشد (۱)
		۱۵. من در جلسه‌های عزاداری، سرور و هیئت‌های مذهبی شرکت می‌کنم. ۱. خیلی زیاد (نمره ۵)؛ ۲. زیاد (۴)؛ ۳. متوسط (۳)؛ ۴. کم (۲)؛ ۵. خیلی کم (۱)؛ ۶. اصلاً شرکت نمی‌کنم (۱)
حداکثر ۵ و حداقل ۱ که از میانگین نمره فرد در چهار شاخص قبلی ابعاد نوع دین‌داری به‌دست آمده است. نمره ۵-۳/۷ معرف سختگیری، نمره ۳/۶-۲/۴ معرف اعتدال و نمره ۲/۳-۱ معرف تساهل‌گرایی است.		

۵. تحلیل و ارائه الگوی معادلات ساختاری

در این قسمت به‌کارگیری الگوی معادلات ساختاری و تحلیل مسیر با استفاده از آموس، اثرات

جمعی و هم‌زمان، مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته را تحلیل و تبیین کرده‌ایم. الگوی نهایی پژوهش که دارای برازش مناسب است، به‌شکل زیر رسم شده است.

شکل شماره (۳). روابط بین متغیرها در الگوی گروه کلی

آماره‌های الگو که در جدول شماره (۶) قابل مشاهده است، نشان از برازش مناسب الگو دارد. در مورد سطح معناداری آزمون مربع خی (P) باید گفت، از آنجاکه این آماره تحت تأثیر حجم نمونه است، به شرط معنادار بودن آماره RMSEA، معنادار نبودن آماره مربع خی (با مقدار P کمتر از ۰/۰۵)، به‌ویژه در حجم نمونه‌های بالا، چندان نگران‌کننده نیست. متغیرهای مستقل توانسته‌اند ۶۵ درصد واریانس متغیر وابسته (فرهنگ سیاسی) را تبیین کنند. حذف رابطه مستقیم بین میزان دین‌داری و نوع فرهنگ سیاسی، به دلیل ضعیف بودن و معنادار نبودن رابطه دو متغیر ذکر شده است که نشان‌دهنده عدم تأیید رابطه میان میزان دین‌داری و نوع فرهنگ سیاسی در این پژوهش است. برقراری رابطه بین میزان دین‌داری و نوع دین‌داری با پیشنهاد نرم‌افزار، به دلیل ایجاد برازش الگو است و افزون‌براین، با استدلال‌های نظری در حوزه جامعه‌شناسی دین تطابق دارد. بسیاری از یافته‌ها در این حوزه بر این واقعیت تأکید دارند که سنجش میزان دین‌داری در واقع، سنجش نوعی از دین‌داری است؛ به بیان روشن‌تر، هریک از میزان دین‌داری‌های بالا، متوسط، و پایین در واقع نوعی دین‌داری به‌شمار می‌آیند. میزان پایبندی

به دین در عمل، از رهگذر هنجارها، ارزش‌ها، و ذهنیت‌های انسان‌ها عبور کرده و سرانجام، نوعی از دین‌داری را رقم می‌زند. این موضوع در پژوهش حاضر نیز اثبات شد.

جدول شماره (۶). ضرایب مربوط به الگوهای گوناگون با استفاده از آموس

R2	X2/DF < 3	CFI > 0/9	P > 0/05	RMSEA < 0/08	ضرایب مدل کلی
۰/۶۵	۲/۰۶۹	۰/۹۴۰	۰/۰۰۰	۰/۰۶۴	

۶. تحلیل مسیر

در این قسمت با استفاده از ضرایب استاندارد متغیرها در الگوهای ساختاری، اثرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای پژوهش را (در صورت معنادار بودن) بر متغیر وابسته پژوهش (فرهنگ سیاسی) تبیین و تحلیل کرده‌ایم. نتیجه تحلیل مسیر در جدول شماره (۹)، قابل مشاهده است.

۱. مهم‌ترین عامل تأثیرگذار مستقیم بر فرهنگ سیاسی، متغیر نوع دین‌داری است. به‌این معنا که هرچه افراد، دین‌داری سخت‌گیرانه‌تری داشته باشند، فرهنگ سیاسی سخت‌گیرانه‌تری نیز شکل می‌گیرد و هرچه دین‌داری افراد، تساهل‌گرایانه‌تر باشد، فرهنگ سیاسی تساهل‌گرایانه‌تری شکل خواهد گرفت و دین‌داری معتدل‌تر، فرهنگ سیاسی معتدل‌تری را نیز رقم می‌زند؛

۲. به دلیل همبستگی کامل بین میزان و نوع دین‌داری و همچنین، تبیین‌های نظری در حوزه جامعه‌شناسی دین - امروزه به دلیل بعدی همچون ایمان و همچنین درونی و عمیق بودن امر دین‌داری، سنجش میزان دین‌داری با پرسش‌نامه‌ها و سؤالات ساده امکان‌پذیر نیست - ما در عمل در سنجش میزان دین‌داری در واقع، نوع دین‌داری را می‌سنجیم؛ بنابراین، در این پژوهش متغیر میزان دین‌داری، تأثیری بر فرهنگ سیاسی ندارد، بلکه میزان دین‌داری موردسنجش در این پژوهش در واقع، نوع دین‌داری را نشان می‌دهد. به‌این ترتیب که دین‌داری بالا، متوسط و پایین به ترتیب نوع دین‌داری سخت‌گیرانه، معتدل و تساهل‌گرایانه است و در نتیجه، انواع دین‌داری‌های تولیدشده، فرهنگ سیاسی همسو با خود را که به ترتیب، فرهنگ سیاسی سخت‌گیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه است، تولید می‌کنند.

جدول شماره (۷). اثر مستقیم وکل متغیرهای تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی در الگوی پژوهش

عوامل اثر گذار بر فرهنگ سیاسی	اثر مستقیم	اثر غیر مستقیم	اثر کل
نوع دین‌داری	۰/۸۱	0	۰/۸۱

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، یکی از ابعاد اصلی توسعه سیاسی، یعنی بعد فرهنگ سیاسی، بررسی و تبیین شده و از بین عوامل گوناگون و تأثیرگذار بر توسعه سیاسی، بر عامل دین و سطح رفتاری و خردتر آن، یعنی دین‌داری - به دلیل دینی بودن جامعه و حکومت ایران و البته نتایج متناقض پژوهش‌های انجام‌شده درباره تأثیر دین‌داری بر فرهنگ سیاسی - تأکید شد. همان‌گونه که گفته شد در سنجش رابطه دین‌داری و فرهنگ سیاسی، نتایج متناقضی به دست آمده است که به نظر می‌رسد، ناشی از بی‌توجهی به قرائت و فهم از دین و فرهنگ سیاسی باشد.

برخی از پژوهش‌ها، حاکی از اثر مثبت دین‌داری بر فرهنگ سیاسی بوده و برخی دیگر، از اثر منفی دین‌داری بر فرهنگ سیاسی حکایت دارند. فرضیه‌های این پژوهش، بر پایه نظریه‌های جامعه‌پذیری سیاسی، و دین و دموکراسی این‌گونه است که نوع دین‌داری بر تعیین نوع فرهنگ سیاسی تأثیر می‌گذارد؛ به‌گونه‌ای که دین‌داری سختگیرانه، منجر به فرهنگ سیاسی سختگیرانه و برعکس، دین‌داری تساهل‌گرایانه منجر به فرهنگ سیاسی تساهل‌گرایانه و دین‌داری معتدل نیز منجر به فرهنگ سیاسی معتدل می‌شود. میزان دین‌داری نیز بر تعیین نوع فرهنگ سیاسی تأثیر می‌گذارد؛ به‌گونه‌ای که با افزایش میزان دین‌داری، نوع فرهنگ سیاسی افراد معتدل می‌شود.

عوامل جامعه‌پذیری به سه روش انگیزه‌بخشی، آموزش، و تقلید بر نگرش و رفتارهای افراد تأثیر می‌گذارند. ادیان و مذاهب، به دلیل دارا بودن آموزه‌ها و ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی، خودبه‌خود بر عرصه سیاست، مسائل سیاسی، و همه سیاست‌های عمومی تأثیر می‌گذارند. رهبران مذهبی بزرگ، خود را معلمان جامعه دانسته و رهروانشان نیز معمولاً تلاش می‌کنند از راه‌های گوناگونی همچون آموزش‌های مدرسه، فرزندان و نونهالان را جامعه‌پذیر کرده و از طریق نصایح و اعمال و رسوم مذهبی، نوکیشان را در هر سنی جامعه‌پذیر کنند؛ بنابراین، براساس نظریه اجتماعی شدن سیاسی، عامل دین، یکی از عوامل اجتماعی شدن به‌شمار می‌آید که از طریق فعالیت‌های گروه‌های مذهبی، منجر به اجتماعی شدن سیاسی می‌شود. گروه‌ها و گردهمایی‌های مذهبی، به سبب اصرار بر آموزش‌ها و آموزه‌ها، سبب شکل‌گیری جامعه‌پذیری سیاسی بر پایه آموزه‌ها و ارزش‌های دینی شده و در نتیجه، بر دین‌داری فرد تأثیر می‌گذارند. با توجه به اینکه این نوع جامعه‌پذیری، نگرش‌ها و ارزش‌های خاصی را در فرد ایجاد می‌کند، می‌توان انتظار داشت که فرهنگ و رفتار سیاسی فرد نیز تحت تأثیر قرار گیرد.

سازگاری دین با دموکراسی، به تفسیر و فهمی بستگی دارد که از دین شکل می‌گیرد و نوع تفسیر از دین است که دین‌داری را شکل داده و می‌تواند به توسعه فرهنگ سیاسی یا عدم توسعه آن بینجامد. اینکه از بین مناسک، آموزه‌ها، ارزش‌ها، و معارف دینی، کدام یک برجسته‌تر شوند و دین‌داری افراد را شکل دهند، به نوع تفسیر و فهم افراد وابسته است؛ تفسیری که افراد، خود به‌گونه‌ای مستقل به آن دست می‌یابند یا آن را با تأثیرپذیری از عوامل جامعه‌پذیری درمی‌یابند. عوامل ترویج دین در ایران در قالب رسانه ملی، مدارس — به‌ویژه مدارس دولتی و مدارس خاص مذهبی و غیرانتفاعی — بسیج محلات، هیئت‌های مذهبی، دانشگاه‌های مختلف، و حوزه‌های علمیه، قرائت‌های متفاوتی از دین را ترویج می‌کنند و در نتیجه، دین‌داری‌های متفاوتی را شکل می‌دهند.

بر پایه یافته‌ها و تبیین‌های نظری پژوهش حاضر، سه نوع دین‌داری و فرهنگ سیاسی بر حسب نوع قرائت و فهم وجود دارد که عبارتند از: دین‌داری و فرهنگ سیاسی سختگیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه. داده‌های این پژوهش بر پایه خروجی الگوی پژوهش، یکی از فرضیه‌های اصلی پژوهش را تأیید کرد. بر پایه الگوی مورد نظر، نوع دین‌داری با نوع فرهنگ سیاسی رابطه معناداری دارد؛ به‌گونه‌ای که با افزایش نمره نوع دین‌داری و شکل‌گیری دین‌داری سختگیرانه، نمره نوع فرهنگ سیاسی نیز افزایش یافته و به‌سوی فرهنگ سیاسی سختگیرانه حرکت می‌کند و برعکس با کاهش نمره نوع دین‌داری، دین‌داری افراد به‌سوی تساهل‌گرایی حرکت کرده و در نتیجه، فرهنگ سیاسی افراد نیز تساهل‌گرا می‌شود و نمره‌های میانی نیز که نشان از دین‌داری معتدل دارند، منجر به شکل‌گیری فرهنگ سیاسی معتدل می‌شوند. اثبات این فرضیه نشان می‌دهد که نوع قرائت و فهم از دین و فرهنگ سیاسی، نقش تعیین‌کننده‌ای در تعیین رابطه نوع دین‌داری با نوع فرهنگ سیاسی دارد و همچنین در ایران، به‌طور کلی از بین متغیرهای گوناگون تأثیرگذار بر نوع فرهنگ سیاسی، متغیر دین‌داری اثر به‌نسبت قوی‌تری در تعیین فرهنگ سیاسی دارد^(۴). افزون‌براین، اثبات نشدن فرضیه تأثیر مستقیم میزان دین‌داری بر نوع فرهنگ سیاسی، با استدلال‌های نظری در حوزه جامعه‌شناسی دین تطابق دارد. بسیاری از یافته‌ها در این حوزه، بر این واقعیت تأکید دارند که سنجش میزان دین‌داری، در واقع، سنجش نوعی از دین‌داری است؛ به بیان روشن‌تر، هر یک از میزان دین‌داری‌های بالا، متوسط، و پایین، نوعی دین‌داری به‌شمار می‌آیند. میزان پایبندی به دین در عمل، از مسیر هنجارها، ارزش‌ها، و ذهنیت‌های انسان‌ها می‌گذرد و سرانجام، نوعی از دین‌داری را رقم می‌زند؛ به‌گونه‌ای که

دین‌داری بالا، متوسط، و پایین، به ترتیب، معادل نوع دین‌داری سخت‌گیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه شده و در نتیجه، انواع دین‌داری‌های تولیدشده، فرهنگ سیاسی همسو با خود را که به ترتیب، فرهنگ سیاسی سخت‌گیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه هستند، تولید می‌کنند.

براین اساس، می‌توان نتیجه گرفت که برای توسعه سیاسی در بعد نرم‌افزاری، توسعه فرهنگ سیاسی لازم و ضروری است و برای رسیدن به فرهنگ سیاسی توسعه‌یافته در جامعه ایران که دین، خواه‌ناخواه، در همه ابعاد زندگی افراد رسوخ کرده است، لازم است که خوانش‌ها و فهم‌های معتدلی از دین به دست آید تا دین‌داری معتدل، فرهنگ سیاسی معتدلی را ایجاد کند. در غیر این صورت، توسعه سیاسی رخ نخواهد داد یا به‌کندی ایجاد خواهد شد. پیشتر به این نتیجه مهم نیز رسیدیم که نوع قرائت و فهم از دین و فرهنگ سیاسی نقش تعیین‌کننده‌ای در تعیین رابطه دین‌داری و فرهنگ سیاسی دارد؛ به گونه‌ای که دین‌داری سخت‌گیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه، به ترتیب منجر به شکل‌گیری فرهنگ سیاسی سخت‌گیرانه، معتدل، و تساهل‌گرایانه می‌شوند. به بیان روشن‌تر، در این مقاله تلاش شد به مناقشات و تناقض‌های ناشی از بی‌توجهی به نوع قرائت و فهم از دین و فرهنگ سیاسی در تعیین رابطه دین‌داری با فرهنگ سیاسی پاسخ داده شود و اثبات فرضیه اصلی پژوهش نشان می‌دهد که تقریباً توانسته است در این زمینه تاحدی (هرچند حداقلی) موفق عمل کند. نکته مهم دیگر این است که یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که برخلاف نظر اندیشمندان شناخته‌شده حوزه توسعه در ایران، یعنی حسین بشیریه و محمود سریع‌القلم، توسعه همه‌جانبه در ایران، از توسعه و تحول دینی شروع می‌شود. بشیریه، برای توسعه همه‌جانبه، توسعه سیاسی را اولی و مقدم می‌داند و البته در مورد ایران، بحثی منطقی است؛ زیرا، نهاد سیاست در ایران بر نهادهای دیگر برتری دارد. سریع‌القلم نیز توسعه اقتصادی-اجتماعی را گام نخست برای توسعه همه‌جانبه می‌داند. نتایج این مقاله نشان داد، پیش از هر یک از جنبه‌های توسعه‌ای مورد نظر دو اندیشمند یادشده، توسعه و تحولی دینی و ایجاد و استقرار قرائت‌های منطقی، عقلانی، و معتدل از دین لازم است؛ زیرا، نهاد سیاست در ایران، اصل و مقدم است و سیاست ایران نیز ریشه در دین دارد و گسست سیاست از دین در ایران حال حاضر، امکان‌پذیر نیست و در صورت گسست کلی سیاست از دین، جامعه و کنشگران قدرت، دچار تنش و برخوردهای خشونت‌بار می‌شوند؛ از این رو، در گام نخست برای رسیدن به توسعه همه‌جانبه در ایران لازم است که قرائت‌ها یا فهم‌های منطقی، عقلانی، و معتدلی از دین شکل گیرد تا توسعه سیاسی انجام شده و پس از آن

می‌توانیم شاهد توسعه در ابعاد دیگر باشیم. در پایان، پیشنهاد می‌شود، پژوهش‌هایی انجام شود که نشان دهند، تأثیر میزان دین‌داری بر فرهنگ سیاسی در واقع، تأثیر نوعی از دین‌داری بر فرهنگ سیاسی است و مقیاس‌های سنجش میزان دین‌داری، به دلیل اینکه خود تحت تأثیر فهم‌ها و خوانش‌های گوناگون شکل می‌گیرند، در عمل، تأثیر نوعی از دین‌داری را بر فرهنگ سیاسی بررسی و سنجش می‌کنیم.*

یادداشت‌ها

۱. در تبدیل ابعاد فرهنگ سیاسی به معرف‌ها و گویه‌ها از پژوهش‌های کتابی و همکاران (۱۳۸۰)، سراج‌زاده و همکاران (۱۳۸۳)، مهدی‌زاده (۱۳۸۷) و خانیکی و سرشار (۱۳۹۱) بهره گرفته شده است.
۲. برای آگاهی بیشتر از برتری‌های الگوی شجاعی زند نسبت به گلاک و استارک در جامعه ایران، ن.ک: حبیب‌زاده، ۱۳۸۴؛ پویافر، ۱۳۸۶؛ میرزائی، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۰؛ میرزائی، ۱۳۹۰.
۳. در سنجش نوع دین‌داری و فرهنگ سیاسی به صورت یک طیف از قسمت روش‌شناسی پژوهش‌های سراج‌زاده و همکاران (۱۳۸۳) و احمدی (۱۳۹۰) بهره گرفته شده است.
۴. برای مطالعه بیشتر ن.ک: میرزائی (۱۳۹۶).

منابع

- احمدی، یعقوب (۱۳۸۷). میزان دموکراتیزاسیون فرهنگ سیاسی در میان شهروندان سندجی و عوامل مؤثر بر آن. پایان نامه دکتری رشته جامعه‌شناسی دانشگاه اصفهان.
- افشانی، سید علیرضا (۱۳۸۰). بررسی چگونگی تساهل سیاسی در تشکل‌های دانشجویی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی.
- آلموند، گابریل؛ بینگهام، پاول جونیسور (۱۳۷۵). جامعه‌پذیری سیاسی و فرهنگ سیاسی. مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ترجمه علیرضا طیب؛ بهمن و اسفند، ۱۱۳ و ۱۱۴.
- اینگلهارت، رونالد؛ نوریس، پپا (۱۳۸۷). مقدس و عرفی، دین و سیاست در جهان: کندوکاوی در جوامع مذهبی و غیر مذهبی جهان. ترجمه مریم وتر. تهران: کویر.
- اینگلهارت، رونالد (۱۳۷۳). تحول فرهنگی در جامعه صنعتی پیشرفته. ترجمه مریم وتر. تهران: کویر.
- اینگلهارت، رونالد؛ ولزل، کریستین (۱۳۸۹). نوسازی، تغییر فرهنگی و دموکراسی. ترجمه یعقوب احمدی. تهران: کویر.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۰). موانع توسعه سیاسی در ایران. تهران: گام نو.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۱). دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران؛ دوره جمهوری اسلامی. تهران: نگاه معاصر.
- بیات‌ریزی، رضا (۱۳۷۹). بررسی عوامل مؤثر بر فرهنگ سیاسی دانشجویان دانشگاه تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز.
- پای، لوسین (۱۳۷۰). فرهنگ سیاسی و توسعه سیاسی. ترجمه مجید محمدی. نامه فرهنگ، ۵ و ۶.
- پویافر، محمدرضا (۱۳۸۶). بررسی مقایسه‌ای سنج‌های دین‌داری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه خوارزمی (تربیت معلم).
- جهانگیری، جهانگیر؛ ابوترابی زارچی، فاطمه (۱۳۹۱). بررسی تأثیر میزان استفاده از رسانه‌های جمعی بر مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی دانشجویان: مطالعه موردی دانشگاه شیراز. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۷(۴).
- حبیب‌زاده، رامین (۱۳۸۴). بررسی انواع دین‌داری در بین دانشجویان دانشگاه تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس.
- حسن‌زاده، سیدسعید؛ رهبرقاضی، محمودرضا؛ گودرزی، مهناز (۱۳۹۹). واکاوی نقش هویت دینی در گرایش افراد به محافظه‌کاری سیاسی، اقتصادی، و فرهنگی (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه‌های اصفهان). فصلنامه مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، ۱۰(۴۱).
- حق‌خواه، مؤگان (۱۳۸۵). بررسی فرهنگ سیاسی دموکراتیک و عوامل مؤثر بر آن در دانشگاه تربیت معلم تهران در سال تحصیلی ۱۳۸۵-۱۳۸۴. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت معلم.
- دواس، دی. ای (۱۳۸۵). پیمایش در تحقیقات اجتماعی. ترجمه هوشنگ نایی. چاپ هفتم. تهران: نی.

- راش، مایکل (۱۳۹۱). جامعه و سیاست: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی. ترجمه منوچهر صبوری. چاپ یازدهم. تهران: سمت.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۸). کندوکاوها و پنداشت‌ها. چاپ دهم. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رهبرقاضی، محمودرضا؛ امام‌جمعه‌زاده، سیدجواد؛ نوریخس، سوسن؛ خاکی، مینا (۱۳۹۵). بررسی رابطه دین‌داری با دو نوع فرهنگ سیاسی مشارکتی و دموکراتیک. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج. ۱۹ (۷۱).
- رئیس‌عیسی‌آبادی، شهاب (۱۳۹۰). بررسی تأثیر دین‌داری بر فرهنگ سیاسی؛ مطالعه موردی مردم شهر فارس. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی دانشگاه مازندران.
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۰). عقلانیت و آینده توسعه‌یافتگی ایران. تهران: مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۶). فرهنگ سیاسی ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. شایگان، فریبا (۱۳۸۶). بررسی رابطه دین‌داری و اعتماد سیاسی. پایان‌نامه دکتری رشته جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران. مجله جامعه‌شناسی ایران. ۱۶ (۱).
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۱). عرفی‌شدن در تجربه مسیحی و اسلامی. تهران: مرکز بازنشاسی اسلام و ایران.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۷). نقش روشنفکری دینی در عرفی‌شدن: منع یا تسهیل. فصلنامه راهبرد فرهنگ، ۱۱ (۴).
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۹۱). مصادر دینی آزادی و عدالت. چهارمین نشست اندیشه‌های راهبردی-آزادی. تهران: دبیرخانه نشست اندیشه‌های راهبردی.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۹۴). دین در زمانه و زمینه مدرن. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صادقیان، هاجر؛ مسعودنیا، حسین؛ نساج، حمید؛ رهبرقاضی، محمودرضا (۱۴۰۰). تبیین تأثیر دین‌داری و سرمایه اجتماعی بر رضایتمندی سیاسی شهروندان شهر اصفهان. فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، ۳ (۳).
- صمیمی، فریبرز؛ موحد، محمدابراهیم (۱۳۹۹). تأثیر پایگاه، دین‌داری و رسانه بر گرایش افراد به ایدئولوژی اصول‌گرایی. پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۹ (۳۴).
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۷۴). فهم فرهنگ سیاسی. سیاست خارجی، ۹ (۴).
- قریب، حسین (۱۳۸۲). مرزهای تساهل و مدارا در اندیشه سیاسی اسلام؛ همایش خورشید شهادت. مجموعه مقالات هشتمین همایش بررسی ابعاد زندگی امام حسین (ع). تهران: دانشگاه امام حسین (ع).
- کدیور، محسن (۱۳۸۵). اسلام و دموکراسی؛ سازگاری یا ناسازگاری. آیین، ۳.
- کوئن، بروس (۱۳۸۱). مبانی جامعه‌شناسی. ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل. چاپ سیزدهم. تهران: سمت.
- گیدنز، آتونی (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی. ترجمه منوچهر صبوری. چاپ پانزدهم. تهران: نی.

- ملاح، جعفر؛ حیدرآبادی، ابوالقاسم؛ فرزانه، سیف ا... (۱۴۰۱). بررسی نقش اعتماد سیاسی و باورهای دینی در توسعه سیاسی (مورد مطالعه شهرستان بندر گز). *مجله مطالعات جامعه‌شناسی*، ۱۵(۵۶).
- ملتفت، حسین؛ شجاعی، حسن؛ کمالوند، حسین (۱۴۰۰). فراتحلیل مطالعات دین‌داری و مشارکت سیاسی. *فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی*، ۱۳(۲۵).
- میرزائی، مهدی؛ معیدفر، سعید (۱۳۹۰). مطالعه مقایسه‌ای دو الگوی دین‌داری و محک تجربی الگوی برتر. *معرفت در دانشگاه اسلامی*، ۱۵(۴).
- میرزائی، مهدی (۱۳۸۸). بررسی رابطه دین‌داری و رفتار انتخاباتی. *پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس*.
- میرزائی، مهدی (۱۳۹۰). بررسی جامعه‌شناختی میزان دین‌داری دانشجویان دانشگاه افسری امام علی (ع) با استفاده از یک مدل بومی. *فصلنامه مدیریت نظامی*، ۱۱(۴۲).
- میرزائی، مهدی (۱۳۹۶). تبیین جامعه‌شناختی رابطه دین‌داری با فرهنگ سیاسی در ایران. *رساله دکتری رشته جامعه‌شناسی دانشگاه تهران*.
- میرموسوی، سیدعلی (۱۳۷۵). مبانی دینی و فرهنگ سیاسی مشارکتی. *نقد و نظر*، ۷ و ۸.

- Almond Gabriel A. & Verbal, Sidney (1963). *Civil Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Almond, G.A. (1956). Comparative Political Systems. *Journal of Politics*, 18.
- Barrie, Oxford. et al. (1997). *Politics; An Introduction*. Rutledge, London, New York.
- Beit hallahmi, Benjamin and Michael Argyle (1997). *The Psychology of Religious behaviour, belief and experience*. Routledge.
- Busch, Beverly. G (1998). Faith, Truth, and Tolerance: Religion and Political Tolerance in the United States. *Dissertation for the Degree Doctor of Philosophy (Political Scince)*. University of Nebraska, Lincoln.
- Diamond, Larry (1994). *Political Culture and Democracy in Developing Country*. United State. Ivne publishers inc.
- Eisenstein, A, Marie (2006). Rethinking the Relationship between Religion and Political Tolerance in the US. *Polit Behav*, 28.
- Garcia-Rivero Carlos, Hennie Kotzé and Pierre Du Toit (2002). Political Culture and Democracy: The South African Case. *Politikon: South African Journal of Political Studies*, 29.
- Glock, Charles Y. & Stark, Rodney (1965). *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally & Company.
- Grant, Z (1998). *The Borden of Diversity Promoting Multicultural Tolerance*. May, 4.

- Himmelfarb, Harold S (1975). Measuring Religious Involvement. *Social Forces*, 53 (4).
- Jeremy, Freese (2004) Risk Preferences and Gender Differences in Religiousness: Evidence from the World Values Survey. *Review of Religious Research*, 46(1).
- Karpov, Vyacheslav (1999). Religiosity and Political Tolerance in Poland. *Sociology of Religion*, 60(4).
- Lipset, Seymour Martin (1981). *Political Man*. Baltimore, John Hopkins.
- Lipset, Seymour Martin (1964). Religion and Politics in the American Past and Present. In *Religion and Social Conflict*. edited by R. Lee and M. Marty. New York: Oxford University Press.
- Lizardo, Omar and Jessica L. Collet (2006). *Why Biology is not (Religious) Destiny: A Second Look at Gender Differences in Religiosity*. University of Notre Dame.
- Miller, Alan S. and Rodney Stark (2002). Gender and Religiousness: Can Socialization Explanations Be Saved?. *American Journal of Sociology*, The University of Chicago.
- Postic, Robert.k (2007). Political Tolerance: The Effects Religion and Religiosity. *Dissertation for the Degree Doctor of Philosophy (Political Science)*, Wayne State University, Detroit, Michigan.
- Pye, L.W. and Verba, S. (1965). *Political Culture and Political Development*. Princeton University Press.
- Rosenboum, Walter (1975). *Political Culture*. New York: Praeger Publisher.
- Rostow, Walt Whitman (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifest*. Cambridge University Press
- Sills, David (1972). *International Encyclopedia of the Social Science*. Vol. II, The Macmillan Company and the press New York.
- Tessler, Mark (2002). *Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries*. *Comparative Politics*, 34(3).
- Tessler, Mark (2002). Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries. *Comparative Politics*, 34(3).
- Williams, Rhys H (1996). Politics, Religion, and the Analysis of Culture. *Theory and Society*. 25(6).
- Wood, Richard. L (1999). Religious Culture and Political Action, *Sociological Theory*, 17(3).